

ŞAİRİN CANIYLA İMTİHANI: ON ALTINCI ASIR TEZKİRELERİNİN GÖZÜYLE ZINDIKLIK VE MÜLHİDLİK*

Oğuzhan ŞAHİN**

ÖZET

Tezkireler, şairleri sadece şiirleri ile değerlendirmeye tâbi tutmaz. Şairin kimliği, kişilik yapısı, fiziksel görünümü ve tahsil durumu şairlik kabiliyeti kadar önemlidir. Bunların yanı sıra şairlerin dinî-tasavvufî düşünce ve yaşam biçimleri de tezkirelerde kendine yer bulmuştur. Bu bağlamda ehl-i sünnete uygun fikriyâta sahip şairler “pâk-mezheb” olarak nitelenip makbul kabul edilir. Ehl-i sünnete muhaliflere “mezhebi geniş” denir ve sapkın sayılır. Tezkirelerin bu iki şair grubuna bakışı aynı değildir. Pâk mezheb şairler tezkirelerde bolca övülür. Zındık ve mülhidler aşağılanır. Kendilerine lanet edilir, beddualar okunur. Bunların mizaçları lâubâlidir. Kelamları baştan sona küfür ve zıvalıktır. Ulemaya göre bu tarz bir yol tutan şairler sapkınlık vadisine düşmüştür. Şiirleri şer’an sakattır. Bozuk itikadlarına uygun mezhepler uydurup ehl-i sünnete muhalif fikirlerini bu şekilde gizlemeye çalışırlar. Aksi takdirde toplumdan tecrid edilirler, yargılanırlar ve suçları sabit görülürse katledilirler. Bir şairi zendeka ve ilhâd ile itham etme, onu bir nevi canıyla imtihan etme demektir. Bu nedenle zendeka ve ilhâd ile suçlanan birtakım şairler, can korkusu vehmine kapılarak ya akıllarını yitirmiş ya da dermansız dertlere tutulmuştur.

Zındıklık ve mülhidlik konusu bu yazı çerçevesinde fikhî, siyasî, sosyal ya da terminolojik boyutlarda yeniden tartışılmamıştır. Çalışmamızın temel hedefi zendeka ve ilhâd olaylarının on altıncı asır tezkireleri tarafından ne şekilde ele alındığını genel çizgilerle ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: *zındık, ilhâd, tezkire, ıfık*

TESTING WITH THE POET ON HIS LIFE: A GENERAL APPROACH TO HERESY WITH PERSPECTIVE OF SIXTEENTH CENTURY'S TEZKİRES

ABSTRACT

Tezkires don't evaluate to poets with only their poems. A poet's identity, personality, physical appearance and level of education is as important as the ability of being a poet. In addition poet's religious-

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek:ogsahin@gmail.com; osahin@bartin.edu.tr

mystical thought and way of life has been in tezkires. In this context, the poets who have ideas which are suitable for Ahl al-Sunnah, are accepted as clear cult and they are considered acceptable. Poets that are opponent to Ahl al-Sunnah, are described free cult (accomodating) and they are considered heretical. In tezkires clear cult poets are acclaimed abundantly. Heretic poets are insulted. These have got free and easy temperament. Their remarks and poems are full with curse or rubbish. Heretics invent cults that are suitable for own corrupt beliefs and in this way they try to conceal ideas which are opposition to Ahl al-Sunnah. Otherwise they are judged and killed. Charging a poet with heresy, it is a kind of killing him. Therefore, some poets were charged with heresy with the fear of death, either they lost their minds or they have some incurable diseases.

In this article, the subject of heresy is not discussed again on political, social, juridical or terminological sizes. The basic (main) purpose of this study is to display how the events of zendeka ve ilhad are approached with general lines by the sixteen century's tezkires.

Key Words: *heretic, heresy, tezkire, ışık*

“İştibî Mehmed Efendi demekle meşhûr bir bî-‘akl ü şu‘ûr olup Ankaravî Mehmed Efendi merhûmdan bir tarîk ile mülâzım olduktan sonra sâlik-i kazâ ve birkaç yerde mâlik-i hükm ü imzâ olmuş iken bin toksan tokuz tarihinde izhâr-ı bagy u fesâd eyleyen Yegen dedikleri bâgî-i zulm-mu’tâdın ordu-yı menhûsında hâşâ kâzî ve ol şakiyy-i mekrûhun zîr-i itâ’atinde bulunmaga râzî olup bile bulunmagıla ol gürûh-ı mekrûha taraf-ı pâdşâhiden tertîb-i cezâ olındukda bu dahı maktûl olup mahv-ı vücûd ve kendini rûfekâsıyla dâr-ı bevârda hemdem-i ashâb-ı uhdûd eylemişdir.”

Sâlim Tezkiresi s. 103

Giriş

Son dönemlerde yapılan çalışmalar, gerek Osmanlı sahası gerekse bütün İslâm coğrafyasında teşekkül eden zındıklık ve mühlidlik olaylarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Konu sadece teolojik açıdan değil siyasî, fikhî, ideolojik ve sosyal boyutlardan ele alınmış ve Molla Lutfi, Şeyh Bedreddin, İsmail Maşukî gibi maktuller ile Kemal Paşazâde, Çivizâde Muhyiddin ve Ebussuud Efendi gibi fetva makamları bağlamında tartışılmıştır. Zındıklık ve mühlidlik çalışmalarının temel taşı Ahmet Yaşar Ocak tarafından konulmuş ve bu alan neredeyse Ocak’ın “Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler (15-17. Yüzyıllar)” adlı çalışması ile birlikte anılır olmuştur.¹ Zendeka ve ilhâdı birçok yönden ele alan bu eserden sonra İsmail Erünsal da yaptığı birkaç çalışma ile alana katkı sunmuştur. Bu noktada Bayramî-Melâmîleriyle ilgili ilk elden kaynak

¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler (15-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Genişletilmiş 4. Baskı, İstanbul 2013. Ayrıca Ocak’ın, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar* adıyla kitaplaştırılan çeşitli yazıları da bu konuya ışık tutmaktadır. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar (Makaleler-İncelemeler)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011. Zındıklık hareketlerine fikhî bir çerçeveden bakan bir çalışma için bkz. Şükrü Özen, “İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi’nin İdamının Fikhiliği”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2001, s. 17-62; Yüzyıllara göre ulema ile sûfiler arasındaki gerilimin panoraması için bkz. Ferhat Koca, “*Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakular ile Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni*”, *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi*, 2002/1, s. 73-131. Heretik ve heterodoks derviş toplulukları için bkz. Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımız Kulları (İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları 1200-1550)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007; 16 ve 17. asırda Osmanlısında sûfilerin devlet ve ulema ile münasebetleri için bkz. Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu’da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İz Yay., İstanbul 2003; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Sûfiler, Devlet ve Ulemâ*, OSAV, İstanbul 2007.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

olması bakımından önem arz eden “Mir’âtü’l-İşk” İsmail Erünsal tarafından neşredilmiştir.² Erünsal’ın diğer bir çalışması “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeke ve İlhad Tarihine Bir Katkı” adıyla yayınlanmıştır.³ Molla Lutfi’nin idamına dair yeni bilgiler sunan bu makalenin bir diğer dikkat çekici tarafı, önemli ölçüde Latifi ve Aşık Çelebi tezkirelerinin kayıtlarına yer vermesidir. Tezkire kayıtlarına yer vermesi bakımından dikkate değer farklı bir çalışma Helga Anetshofer tarafından yapılmıştır. Aşık Çelebi’nin, kalenderî, haydarî, abdal ve ışık olarak adlandırılan sapkın dervişleri değerlendiriş biçimi Anetshofer tarafından bu yazıda tartışılmaktadır.⁴

Üzerine birçok söz söylenerek kıvamını çoktan bulmuş zındıklık konusu bu yazı çerçevesinde terminolojik, fikhî, teolojik ve siyasî boyutlardan yeniden ele alınmamıştır. Bu metnin temel hedefi zındıklık ve mülhidlik çalışmalarına bir katkıda bulunmak değil, zendeke ile ilhâdın tezkirelerdeki durumunu ortaya koyabilmek ve edebî zendekeye (zındık şairlere) tezkirecilerin bakış açılarını tespit edebilmektir. Kaynak olarak ise 16. yüzyıl tezkirelerinden Latîfi, Aşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi, Ahdî ve Gelibolulu Âlî tezkireleri kullanılmıştır. Ancak adı geçen tezkirelerin tüm verileri çalışmamıza taşınmış değildir. Bir tezkiredeki bütün verilerinin kullanılması yerine, neredeyse on altıncı yüzyıl tezkirelerinin tamamının kullanılması, zendeke ve ilhâd hareketlerinin bu yüzyıl tezkirelerine ne derece yansydıklarını görebilme çabası içindir.

Çalışmamız giriş kısmı haricinde beş ana başlıkta toplanmıştır. Makbul ve sapkın şairler adındaki ilk başlıkta tezkirelerdeki “zendeke, ilhâd, pâk mezheb, hoş mezheb, dehrî, ışık” gibi kavramların kullanılışlarına dair metinler iktibas edilmiştir. İkinci başlıkta tezkirelerdeki zındıklık alametleri, üçüncü başlıkta tezkirelerin zındıkları değerlendiriş tarzı ele alınmıştır. Dördüncü başlıkta ise zındıklıkla suçlanan şairlerin ahvallerine değinilmiş ve son olarak tezkirelerin zendeke ve ilhâd hareketlerine dair sunduğu bilginin tutarlılığı basitçe sorgulanmaya çalışılmıştır.

Zındıklık bahsi tezkireler tarafından çeşitli kavramlarla dile getirilmektedir. Zendeke, zındık, mülhid, ilhâd, süst-mezheb, vâsi-mezheb, fesâd, fisk, fâsık, fitne, gümrâh, mudill, ibâhî, mübâhî, mukallid, dehrî, kalender ve rafz bunlardan bazılarıdır. Tüm bu kavramlar, Ahmet Yaşar Ocak’ın tespiti ile söylenecek olursa, dairenin dışında kalanları işaret etmektedir. Bunlar ehl-i sünnetten şiaya kaydıkları için tekfir edilir, yargılanır, suçu sabit görülürse infaz edilir.⁵ Bir zümrenin ehl-i tarik olmasına karşın dairenin dışı kabul edilmesi, muteber olan ve olmayan diye iki tür tarikat erbabına işareti zorunlu kılmaktadır. Muteber olmayan tarikat erbablarına tezkirecilerin merhametli davrandığını söylemek zordur. Sünnî inanca muhalif bir tutum sergileyen bu dervişler tezkireler tarafından tahkir edilir, beddualara maruz kalır. Bahsi geçen bu durumu Mustafa İsen şu sözlerle dile getirmektedir:

“Kamuoyu tarafından takdir gören ve hakim ideoloji ile uyum içinde olan tasavvufî yaşayışlar yanında, bu tarz davranış ve düşünceleri hoş görülme-yen şairlere de tezkirelerde rastlanmaktadır. Özellikle gündelik yaşayışında çok rind bir görünüşle karşımıza çıkan Aşık

² İsmail E. Erünsal, XV-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği’nin Kaynaklarından Abdurrahman El-Askerî’nin Mir’âtü’l-İşk’i, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

³ İsmail E. Erünsal, “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeke ve İlhad Tarihine Bir Katkı”, Osmanlı Araştırmaları, Sayı 24, İstanbul 2004, s. 127-157.

⁴ Helga Anetshofer, “Meşâ’irü’ş-Şu’arâda Toplum Tanıma-z Sapkın Dervişler”, Aşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar içinde, (Derleyenler: Hatice Aynur, Aslı Niyazioğlu), Koç Üniv. Yayınları, İstanbul 2011. s. 85-101. Harun Tolasa’nın Sehî, Latîfi ve Aşık Çelebi tezkirelerine göre kaleme aldığı “Sehî, Latîfi ve Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi” adlı çalışma her ne kadar zendeke ve ilhâd gibi tabirleri kullanmasa da konuya dair ilk işaretlerdendir. Bkz. Harun Tolasa, Sehî, Latîfi ve Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, Akçağ, Ankara 2002, ss. 157-166.

⁵ Ahmet Yaşar Ocak, İslâm’ın ilk devirlerindeki zındık ve mülhidlerin infaz sürecini şöyle aktarmaktadır: ihbar, araştırma ve tutuklama, mahkemenin teşekkülü, muhakeme, hüküm, infaz. Bkz. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 75-78.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

Çelebi, sünnî inanca aykırı kanaate sahip olanların her sözünü sapıklık saymakta tereddüt göstermez.”⁶

Genel anlamda söylenecek olursa tezkirelerde zendeka ve ilhâda delil olarak dinî akidelere karşı alınan tavır, rindâne yaşam ve telif edilen, okunan ya da bulundurulmuş kitaplar sıralanmaktadır. Bazı durumlarda tezkireci, zındıklıkla suçlanan şairi en ağır şekilde eleştirmekte; hatta tenkit boyutundan işi tahkir, lanet ve beddua boyutuna taşımaktadır. Bazı durumlarda zındıklıkla suçlanan kişiye çeşitli nifak odakları tarafından iftira edildiği vurgulanmakta, ilgili şair temize çıkarılmaktadır. Bazen ise şairin sözlerinin ahkâmının anlaşılmadığı ve şairin zendeka cürmünden değil, ifşa ettiği sır sebebiyle cezayı hakkettiğinden dem vurulmaktadır.

1. Makbul şairler-sapkın şairler

1.1. Makbul şairler yahut pâk mezhepler

Tezkirelerin değerlendirme ölçütleri diğer birçok konuda olduğu gibi burada da basit ve kalıplaşmış ifadelerdir. Bir şairin şiiri için “rengîn, selîs ve pâk edâ” gibi kalıp ifadeleri kullanan tezkireciler, bu bahiste de yine kalıp olduğunu düşündüğümüz “**pâk mezheb, sünnî mezheb ve pâk itikâd**” gibi tabirlere başvurmaktadır. Bu noktada Ahdî tezkiresi ehl-i sünnet dairesindeki şairlerden “Sâbirî Çelebi, Zâyi’î, Ulvî, Ferâgî ve Penâhî”yi mezhepleri bağlamında şu sözlerle tavsif etmektedir:

“Şâbirî Çelebi: Kuzât zümresinden seyyid-i ‘âlî-neseb ve **hüsn-i i’tikâd** ile **pâk-mezheb** ve kazâ ve kadere râzî vü şâbir[dür]”⁷

“Zâyi’î: Eşnâf-ı şîr ü inşâ anlamada müselle-i şâ’irân-ı sâhir ve dervîş-meşreb ü **pâk-mezheb** ve her zebâna kâdir[dür]...”⁸

“Ulvî Beg: Hadd-i zâtında şüh-tab‘ ve hoş-şoşbet rûz u şeb tâlib-i kesb-i kemâl-i ma’rifet üzre olup ‘âlî-meşreb ü **pâk-mezheb** ve şîr ü inşâ ile ser-âmed-i akrân...”⁹

“Ferâgî: Her sâzda uşûlî âvâzesine muvâfık ‘ale’l-huşûş dervîş-meşreb ve **i’tikâd-ı pâk** ile bende-i ehl-i mezheb kimesnedür.”¹⁰

“Penâhî: Hadd-i zâtında **sünnî-mezheb** ve nîkû-sîret ve ehl-i meşreb ve hoş şoşbet kimesne idi.”¹¹

Gelibolulu Âlî tezkiresinde biyografileri sunulan Hâletî ve Derûnî’nin itikatları için yine benzer ifadeler kullanılmaktadır. Bu şairlerin dahil oldukları ehl-i sünnet dairesi Gülşen-i Şu’arâ’da olduğu gibi yine bu tezkirede de “*pâk ve hoş*” gibi sıfatlarla nitelenmektedir:

“Hâletî: Gâh Geliboliya gâh Filibeye ve Üsküb ve Selânike kâdî olurdu. Hâlâ ki yine lâubâlî-meşreb ü kuyüddan ‘arî **pâk-mezheb** idi”¹²

“Derûnî: Âb u hevâ ile behîşt-âsâ olan Mağnisadandır. Haylî dervîş-meşreb ve şâhib-sükûn ve **hoş-mezheb** idi.”¹³

⁶ Mustafa İsen, “*Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri*” Tezkireden Biyografiye içinde, Kapı Yay., İstanbul 2010, s. 185.

⁷ Süleyman Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu’arâsı (İnceleme-Metin), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 382.

⁸ Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu’arâsı, s.398.

⁹ Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu’arâsı, s.428.

¹⁰ Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu’arâsı, s. 475.

¹¹ Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu’arâsı, s. 235.

¹² Mustafa İsen, Kühü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1994, s. 206.

¹³ İsen, Kühü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı, s. 305.

Kınalızâde tezkiresinde Hakîmî anlatılırken şairin asıl memleketi Kazvîn'in ehl-i sünnet çizgisinde olduğu dönemde, cennet bahçelerinden bir bahçe gibi olduğu vurgulanmıştır. Ancak Şah İsmail'in saltanatıyla birlikte Kazvîn ehl-i sünnet çizgisinden sapmış ve dilberlerin kâküli gibi perişan olmuştur:

“Hakîmî: Ehâlî vü mevâlî ve eşâgır u e'âlîsi ehl-i sünnet ve tâbî-i aşhâb-ı e'imme-yi dîn olmağıla meşhûr-ı cümle-yi 'âlemin idi. Lâkin Şah İsmâ'îl-i la'în ol diyârı kabza-yı iktidârına getirüp ol memâlikde Dahhâk-ı rûzgâr olmağıla ehl-i sünnet ve icmâ'uñ ictimâ'ına iftirâk düşüp mâh-ı âsmân-ı dîn ü imân ol burc-ı 'âlî-mekânda rehîn-i muhâk ve karîn-i ihtirâk olmağın ehâlîsi etrâf u eknâf-ı diyâra kâkül-i dilberân gibi perişân u târmâr olmışıdı”¹⁴

1.2. Sapkın şairler yahut vâsi mezhepler

Sapkın olarak nitelenen bu zümrenin dinî emir ve yasaklarla arası iyi değildir. Hatta dinî akideleri yerine getirmek bir yana, çoğu zaman bunları inkâr ederek, kendi itikatlarına uygun mezhepler peyda etmeye çalışırlar. Zendeke, ilhâd, rafz, dehrî, gümrâh, fâsık ve ıfık gibi isimlerle anılan sapkın şairler şer'an sakat kabul edilip dalâlet ehlinden sayılırlar. Ehl-i sünnet akidesine aykırı hareket ettiği düşünülen bu şairler, tezkirelerde “vâsi mezheb, süst mezheb ve perişan mezheb” gibi tabirlerle anılır ve tabiatlarının “lâubâlî” olduğu özenle vurgulanır.¹⁵ Tezkirelerde şairleri mezheb bakımından değerlendirmeye dair birçok örnek mevcuttur. Özellikle Latîfî ve Aşık Çelebi tezkireleri bu bağlamda öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Gelibolulu Âlî, Kınalızâde ve Ahdî tezkirelerinde konuya parmak basan bol miktarda değerlendirme bulunmaktadır. Ancak çeşitli başlıklar altında ileride epeyce metin iktibas edileceğinden şimdilik Ahdî ve Kınalızâde tezkiresinden birkaç örnekle yetinilecektir:

“Sa'yî Çelebi: Şâhib-meşreb olmağın cemî-i zırafâ mâbeyninde perişân-mezheb diyü töhmetle âlüde ve gerdiş-i cevr-i devrden füsürde idi. 'Âkıbetü'l-emr aqsâ-yı maşşûda irmeden ol mağfûr-ı sa'îd şemşîr-i tîz ile kendü memlûki bir büt-i hün-rîzûñ elinde şehîd oldı.”¹⁶

“Riyâzî-i Üskübî: Hayfâ ki zât-ı şerîfi ve nâm-ı la'îfi rind-i lâubâlî olduğu ecilden halk içinde perişân-mezheb ve peyrev-i erbâb-ı meşreb diyü meşhûr u mezkûrdur.”¹⁷

“Mevlânâ/Molla Luţfî: Monlâ-yı mezbûruñ evzâ' u etvârı tekellûf ü taşallüfden sâlim ü 'arî herkes ile muţâyibe vü mülâtafa ve mümâzağa vü muhâvere üzre lâubâlî-meşreb olduğundan hâşâ bî-dîn ü vâsi'ü'l-mezheb şanurlardı.”¹⁸

1.2.1. Kendisine mezheb uyduranlar

Sapkın şairler, şeriata muhalif fikirlerini gizlemek için, bozuk itikatlarına dayanak olarak meşhur din alimlerini göstermiş ve kendi inançlarına uygun mezhepler peyda etmeye çalışmışlardır. Zendeke ile itham edilenlerin, şeriata cevaz vermediği itikatlarını, şöhretli alim ve sûfilere isnattaki temel amaçları ehl-i sünnete yaklaşılabilmektir. Bu sayede tecrit edilme, takibat altında tutulma ve katledilme korkusundan emin olacaklardır.

¹⁴ Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şu'arâ, I. Cilt, 2. Baskı, (Hazırlayan: İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 297-298; Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şu'arâ, I. Kısım, (Hazırlayan: Aysun Sungurhan Eydurhan), Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2009, s. 246, ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219122/h/tsmetina.pdf

¹⁵ İsmail Erünsal, Latîfî, Aşık Çelebi ve Gelibolulu Âlî tezkirelerinden zendeke ve ilhad suçuyla anılan on dört kadar şairden bahsetmektedir: Askerî, Sâ'atî, Helâkî-i Rûmî, Meşrebî-i Kalender, Muammayî-i Selânikî, Necmî, Zahîrî, Sun'î-yi Selânikî, Riyâzî, Sâlikî, Sâni, Kâşifî, Kâzîmî ve Temennâyî. Bkz. Erünsal, “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeke ve İlhâd Tarihine Bir Katkı”.

¹⁶ Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı, s. 339-340.

¹⁷ Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı, s. 317.

¹⁸ Kutluk, Tezkiretü's-Şu'arâ, s. 829.

Latîfî tezkiresi bu bahiste, Temennâyî'nin, eğri yolunu doğru gösterebilmek için, mensubu olduğu tarikatı evliyalarından birine nisbet ettiğini ve kendi itikadına uygun bir mezhep peyda ettiğini belirtmektedir. Kâşîfî de Temennâyî'den farklı değildir, kelim ve telifine sinen ilhâdî şöhratlı “hükemâ ve meşâyihün” sözleriyle tevile çalışmaktadır:

“Ammâ tarîk-ı bâtıllarını haq çıkararak için silsile-yi tarîkatların evliyâ-yı kibârdan birine nisbet itmişlerdür ve kendü itikâdlarınca cümle-yi mezâhibden hâric bir mezhebe gitmişlerdür ve teşebbüs-i teşbih itdükleri ef'âl-i bâtılanuñ her birin evliyâ-yı kibârdan birine isnâd ve zu'm-ı fâsidlerince her kav'l-i memnû'da ve fi'l-i nâ-meşrûda bir uluya isnâd itmişlerdür.”¹⁹

“Ammâ dirler ki kendünün dağı a'kâdesinde râyiha-i ilhâd ihsâs olunurdi ve âsâr-ı kelâmında ve sük-ı merâmında ve itikâdından nâşî olan 'âlel ü hâlel ve mâ-fi'z-zamîri im'ân-ı nazar olınsa tahrîrâtında bulunurdi. Zîrâ sülûkünde kendüye lâyiğ olan şebahâtur ki hükemâ ve meşâyihün ekâbirinden ba'zına isnâd idüp murâdâtun anlaruñ lisânından beyân idüp anlara isnâdıla işbât itmek ister.”²⁰

1.2.2. Zendeke, ilhâd ve dehrîlik ile anılanlar

Zındık, mülhid ve dehrî gibi kavramlar aralarındaki küçük farklara rağmen İslâmî literatürde çoğu zaman birbiri yerine tercih edilmiştir.²¹ Bu kavramlar, Osmanlı kaynaklarında ise ehl-i sünnete muhalefet, yahut inançsızlık anlamıyla kullanılmıştır. Tezkireciler zendeke, ilhâd, rafz ve dehrî gibi kelimeleri “itikadı bozuk” kişileri nitelemek için tercih etmektedir. Sapkın şairleri anlatmak için kimi zaman bu kavramlardan biri kullanılırken, kimi zaman da bu bağlamdaki tüm kavramlar birbirlerini tamamlayıcı olarak kullanılmaktadır. Latîfî tezkiresindeki Sun'î-yi Selânîkî biyografisi, bahsi geçen durumu örneklemektedir. Buradaki kayda bakılacak olursa, Sun'î'nin ehl-i sünnete ters bozuk itikadını (geniş mezhepli oluşunu) tavsif için o dönemlerde rafazî, kaderî, şîa ve zındık gibi terimler kullanılmış ve bunlara bir de dehrî terimi eklenmiştir:

“Mezhebi huşûşında ihtilâf idenleruñ mezbûri kimi **rafazî** ve kimi **kaderî** ve kimi **şîa** ve kimi **zındık** didiler. Ammâ bu fakîr ü haqîr **dehrî** diyü hükm itdüm. Qazâ ve kaderî dehre havâle itdüğü için.”²²

Sâ'îlî, Şeyh Muhyiddîn-i Karamânî'nin müridlerinden olması nedeniyle mülhidlik ithamına maruz kalan şairlerdendir. Mizacı tasavvufa meyilli olan Sâ'îlî, Ebussuud Efendi'den ehl-i ilhâddan olmadığına dair icazet alsada katledilme korkusunu üzerinden atamamış ve aklını yitirmiştir.²³

¹⁹ Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin), (Hazırlayan: Rıdvan Canım), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 201.

²⁰ Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 453. [Kendi inancına göre bir mezhep peyda etmekle suçlanarlardan birisi de Kâzîmî'dir. Bkz. Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 457]

²¹ Şükrü Özen, zındık ve zındık teriminin ilişkili olduğu diğer terimleri şu şekilde tanımlamaktadır: Gerçekte kâfir olan bir kimse inanmış gözükürse buna “münâfık”; müslüman olduktan sonra kâfir olmuşsa İslâm'dan döndüğü için “mürted”; iki ya da daha çok tanrının varlığına inanırsa ulûhiyet konusunda ortak kabul ettiği için “müşrik”; yürürlükten kaldırılan dinlerden ya da kitaplardan birine inanan Yahudi ve Hristiyan gibi kimselere “kitâbî”; zamanın ezeli olduğuna inanıp hadiseleri ona nisbet eden kimseye “dehrî”; yaratıcının varlığını kabul etmiyorsa “muattıl” ve Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabul edip İslâm'ın simgeleri olan hususları yerine getirmekle birlikte, ittifakla küfür kabul edilen inançları içinde gizleyen kimseye “zındık” adı verilir. Bkz. Özen, *İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhiyeti*, s. 21.

İlhâd kavramına gelince, Ahmet Y. Ocak, “ilhâd” kavramının, dokuzuncu yüzyıl İslâm hukukçuları tarafından “dinsizlik, Allahsızlık” anlamıyla terimleştirdiğini belirtmektedir. Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s.14.

²² Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 364.

²³ Bahsi geçen durumu Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresi şekilde anlatmaktadır: “Fenn-i tasavvufa mâ'îl olup mücâhede vü hâlsüz mücerred kâl ile mu'tâlâ'a-yı kütüb ve resâ'il-i 'ilm-i tevâhîde müştâğil ü mutavağğil idi. Karamânî dimekle ma'rûf olan *mülhid* ü dâl ve şeytân-ı bed-fi'âl teftiş olındukda bu fırkaya küllî havf u hirâs gâlib olmağın merhûm Ebussu'ud Efendinün meclis-i fezâ'il-istinâslarına varup kendüyi hâlâş itmişidi. Lâkin bu

İlhâd suçuyla anılıp can korkusu yaşamış Karamânî müridlerinden biri de şair Sâni'dir.²⁴ Sâni, Kühü'l-Ahbâr'da aktarıldığı vechile, Karamânî'ye mürid olması hasebiyle yapılan teftişlerden canını zor kurtarmış ve neticede kendi kelamıyla ifade edilecek olursa, *şeyhler bezmine yakın olmaya tevbeler itdüm*, diyerek meyhaneden çıkmaz olmuştur:

“Evâ'il-i cevânide töhmet-i ilhâdla katl olunan Şeyh Karamâniye mürid oldı. Esnâ-yı teftişde dağı mazhar-ı ğazab olması muqarrer iken güçle kırtıldı. Fî mâ ba'din mecâlis-i ħarâbâtdan dūr olmadı. Şeyhler bezmine yakın olmağa tevbeler itdüm diyü ħum-ħanelerden mehcür olmadı. Ħadd-ı zâtında tab'-ı mezra'-ı toħm-ı ilhâd idügi keşret-i fişk u fesâd ve sü'-i i'tikâdından ma'fûm idi.”²⁵

Kühü'l-Ahbâr'ın rivayetine göre, nakkaşlar zümresinin üstadı sayılan Nakşî de mülhid tayfasındandır. Tezkire, Nakşî'yi rafz u ilhâda raġbeti dolayısıyla “dehrî”likle suçlamaktadır:

“Nakkaşlar zümresinüñ ve müneccimîn fırkasınüñ üstâd-ı maqbûlidir. Şâ'iriyeti dağı kem degüldür. Ya'nî ki ol meziyyeti dağı mübhem degüldür. Bu hünerlerinden ġayı *dehrîliği* muqarrer *rafz u ilhâd* şivesine raġbeti mükerrer bir kişidür.”²⁶

Tezkireler, zendeka ve ilhâd ile anılanları “fâsık” ve “gümrah” gibi kavramlarla da nitelmiştir. Kınalızâde tezkiresinde sunulan Firâkî'nin biyografisinde, dalalet ehli için “feseke” ve “gümrah” kavramları kullanılmaktadır. Firâkî, kendi döneminde birçok şer ehlini dalalet vadisinden kurtarıp hidayetine vesile olmuştur.²⁷

1.2.3. Işıklar

Dilenen ve gezen derviş anlamında aşağılayıcı bir ifade olarak kullanılan “ışık” tabiri dinî akidelere aykırı hareket eden dervişler için kullanılmaktadır.²⁸ Işıklara dair sarf edilen sözler genelde tahkir yüküldür. Bunu rafz u ilhâd ile suçlananlardan Rusûhî Süleyman Efendi'nin kendini müdafaa amacıyla kaleme aldığını düşündüğümüz bir risalesinde görmek mümkündür. Buradaki kayıtlara göre Hz. İsa'yı Tanrı yahut Tanrı'nın oğlu olarak gören Hristiyanlarla, Hz. Ali'yi benzer bir formda düşünen ışıklar arasında hiçbir fark yoktur. Bunlar akılsız ve idraksiz kimselerdir. Işık tayfası haşre inanmaz, cennet ve cehennem bu dünyada olduğunu düşünür. Kuşluk vaktine kadar ışık olan kişi kıyamete dek müslüman olamaz. Bunlar “şia”nın bir koludur. Kestikleri hayvanın etleri yenmez, nikahları helal olmaz.²⁹ Latîfi tezkiresinin “Nesîmî” maddesinde sapkın dervişler

ĥâlet ħalbinde yir idüp derünında câyġir olan ebĥire-yi reddiye dimâġına te'sir itdükde ħuvâ-yı 'âĥlesine efkâr-ı bâtıla 'arız olup dârü's-şifâda der-zencir itdiler.” Kutluk, Tezkiretü's-Şu'arâ, s. 446-447.

²⁴ Erünsal, “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı” s. 147-148.

²⁵ İsen, Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, s. 296, 297.

²⁶ İsen, Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, s. 281.

²⁷ “Her ġâĥ 'ibâdullâĥa ĥıdmet-i va'z u naşîĥata iştigâl ve çerâġ-ı derün-ı şaġir ü kebîri fetîle-yi pend ve revġan-ı tezkîri ile iştigâl üzre olup cevâĥir-i lafz ve zevâcir-i va'z ile niçe **fesaka** ve ehl-i şürür fişk u fücûrlarından tâ'ib ve niçe **gümrahlar** ĥüsn-i irşâd ile ħarîĥ-i şalâĥ u sedâda râcî' ü â'ib olmuştur.” Kutluk, Tezkiretü's-Şu'arâ, s.743.

²⁸ Helga Anetshofer “ışık” terimi ile ilgili şunları aktarmaktadır: “Derviş ya da dilenen *gezgin derviş* anlamında aşağılayıcı bir kelime olan *ışık*'a ilk olarak on üçüncü yüzyılda Yunus Emre'nin divanında rastlamaktayız. Şair bir beytinde ışık-danışman karşıtlığını işlemekte (*Işık ile danışman savaşırlar her zaman/Danışman eydür şer'an sözi ma'lûl degül mi*) ve ulemânın dervîşi şeriat bakımından sakat gördüğünü belirterek dervîş/sûfi ve ulemâ arasındaki çatışmaya değinir. Mehmed Fuad Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı ve Irene Melikoff, ışık teriminin *bâtîni [esoterik] heterodoks* dervîşler, önce *Şî'i-bâtîni zümreler sonra Bektaşiler ya da Hurûfîler* için kullanıldığını vurguladılar. (...) Karamustafa, ışık adının *abdâl* ile eşanamlı kullanıldığına parmak bastı. Ahmet Y. Ocak'ın yaptığı şu tanımı çok uygun bulmaktayım. *Işık terimi* on altıncı yüzyılda yalnız Kalenderî [yani toplum tanınmaz sapık dervîş] zümrelerden biri değil, hepsini niteleyen, ama kendilerinin pek kullanmadığı bir terim[dir]. Bkz. Anetshofer, Meşâ'irü's-Şu'arâda Toplum-Tanımaz Sapık Dervîşler, s. 88-89.

²⁹ “Meşelâ Ħâzret-i 'İsâ 'aleyhi's-selâmi sevmede ifrâĥ eyleyen ba'z-ı naşârânüñ kimi ĥâşâ ve kellâ 'İsâ ilâhdur ve kimi ibnullâhdur diyüp kâfir oldılar ve mesâlik-i taĥşîre sâlik olan gümrahlar Meryem Anayı nâ-şâyeste şenâ'ata

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

için “ışık” tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Buradaki bilgilere göre, bünyesinde zındıklara ve hatta şiaya barınma imkânı verdiği için, mühlidlere sığınak olan “Hurûfilik”e ı^{şık} adı verilen derviş grupları sel gibi akmaktadır.³⁰ Hurûfilik bozuk itikatlarını gizlemek için çatı olarak kullanan ışıklar, çeşitli tekkeleri de barınak ve aşhane olarak kullanmıştır. Bu bağlamda Seydi Gazi tekkesi ışıklar tarafından ağzına kadar doldurulmuştur. Aşık Çelebi’nin nakline göre söylenecek olursa bu tekke bir dönemler ata dede kadri bilmeyen, çalışmadan hayatını sürdürmek için derviş kılığına girmiş serseriler tarafından işgale uğramıştır. Bunların tek amaçları karınlarını doyurmaktır. Aşık Çelebi bunları tekkeye gelen sadakalarla beslenen öküz işkembeli eşeklere benzetmektedir:

“Vilâyet-i Ana^tolıda Seydî Gâzî tekyesi ki bir dâr-ı fısk u dâlâl olup her yirden atasın anasın âzârlatmış ba^tğallâr işden kaçıp ışık olmuş postını bo^klar abdâllar sâz-ı melâhî gibi dem-sâz çihreleri hilye-i imân olan lihyeden ‘ârî ve alınlârında olan kâra yazular ebrûlârınınuñ tırâşıyla müteväri idi. Namâzımız kılınmış ve kefenimiz dikilmiş ve ilinmişdür diyü bi’l-külliyeye beş vakte çâr tekbir idüp namâza yüz yumazlar ve mü’ezzîne kula^k kabartmayup imâma uymazlar idi. Pâdşâhlaruñ şadâkatın ve aşhâb-ı hasenâtuñ hayrâtın yirler birkaç gav-ı şikem-perver harlar idi (...) Dânişmend müderrisine incinse sipâhî ağasına küsünse yalın yüzlüler babasına kaçışa kandasın Seydî Gâzî ocağı diyü varurlar şoyınurlar kazan kaynadurlar. Işıklar anları semâ^c u şafâ diyü kendü ezgilerine oynadurlar idi. Niçe yıl bu hâlile rüzgâr geçirüp dîne ve müslimîne ‘adü ve ‘ilme vü ‘ulemâya kîne-cü idiler. Ehl-i şer‘a hod ‘adâvet itmeyince zu‘m-ı fâsidlerince ha^kla ha^k olmazlar ve kuzâta isti^hfâf kılmasalar müfredliğa isti^hkkâk bulmazlardı.”³¹

2. Zındıklık ve mühlidlik alametleri

2.1 Rindâne yaşayış

Zındık ve mühlid tayfasının tezkirelerce dile getirilen en bariz özellikleri düşkün oldukları bohem yaşayıştır. Bu tiplerin portreleri oluşturulurken bunların genelde *mey-perest* olduklarının altı

nisbet iden cehüldurdur ki indellâhi ve’n-nâs merdüldurdur kezâlik Hazret-i ‘Alî-yi velî ki rûhullâh bedelidür anuñ ha^kkında ifrâ^t eyleyen lâ-yu‘kallar ı^{şık} didükleri câhillerdür ki ol ‘âlim-i Rabbânî ve ol ‘ârîf-i ha^kkkânî ha^kkında hâşâ şümme hâşâ Tañrıdur diyü iddi‘â eylediler bu zümre-yi fâsidi’l-müdde‘î seyyü’l-meşreb şî‘iyü’l-mezheddür (...) bunlaruñ zu‘mı budur ki aşhâb Resûlullâh şallallâhu ‘aleyhi ve sellem ba‘de vefâtın Ebü Bekre bi‘at idüp ‘Aliye bi‘at itmedükleri için hâşâ ve kella cem‘iyyen kâfir olmuş olalar ve Hazret-i ‘Alî da^hı ha^kkkı taleb itmedüğü için ol da^hı kâfir ola ve ‘Adem oğlanları ot gibi bitüp ot gibi yiteler haşr u neşr olmaya cennet cehennem da^hı dünyâda ola gulât-ı Şî‘anuñ on sekiz fırkası tenâsuha kâyillerdür ışıklar da^hı bunlardan tev^kirleri ta^kşirlerine ma^hlû^t bir tâyife-yi nâ-merbûtdur lâkin kuşluğa deñlü ışık olan kıyamete dek müslümân olmaz zebîhaları yinmez nikâhlarına helâl dinmez müslümân olan bunları sevmez. Bunlar da^hı müslümânluğı sevmez.” Rusûhî Süleymân, Risâle fi Hakki’r-Revâfız, Milli Ktp. 06 Mil Yz A 5521/3, vr. 54b-55a.

³⁰ Bu durum Latîfi tezkiresinde şu sözlerle ele alınmaktadır: “Ve cemî‘i akşam-ı abdâl u ebrâr ki ışık şıkkı ola bunlaruñ meslegine gider. Mârru’z-zikr olan tâyife ki mezâhib-i erba‘adan birün ola ekşeri Fazlullâhî ve şî‘a ve zende^kanuñ gümrâh-ı bi-râhıdur.” Canım, *Tezkiretü’ş-Şu‘arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ*, s. 524. Işık ibaresi Künhü’l-Ahbâr’da “İşretî” adlı şairin biyografisinde de geçmektedir. Tezkire kaydına göre İşretî, Seyyid Battâl Gâzî dergâhını “ışık”lardan temizlemiştir: “İstanbul kurbında Yeñişişârdandur. Nâmi Muştafâ olup hoş-âvâzeler nâmındaki aşhâb-ı edvârdan idi. Manşib-ı kazâ ile behredâr iken bir târîkula Şehzâde Sultân Bâyezîd cenâbına ta^karrub kesb itmiş idi. Anlaruñ ricâsı ile Eskişehir kâdîsı olup Seyyid Ba^tğall Gâzî ocağından ışıkların def‘ine mezbûr bâ‘iş oldı.” bkz. İsen, *Künhü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısım*, s. 317. Künhü’l-Ahbâr’ın Hayâlî maddesinde de ışık tabiri geçmektedir: “Haydarîleruñ rind-i şâhbâzı ve kalendariler zümresinuñ ser-halka-i hâtır-nevâzı Baba ‘Alî Mest ki zâhiren pâyesi pest ma‘nide şâhib-i^ktidâr u zeber-dest bir baba-yı ‘âlem idi. Hayâlî Begi oğlu nâmına hem-sâye idinüp ta^hşil-i ma‘arifle şöhre-i rüzgâr olmasına cüll-i himmet iderek kaşaba-i Vardara uğramışlar. İçlerindeki hûb-rûlardan birinuñ tîğ-i cezbese ile Hayâlî gibi ma^hbûb-ı ma^hlûbuñ cigerin delüp yüregiñ tögemişler. Ya‘ni ki ol cevânlardan birine ‘aşık olmuş. Bedihe bu ma^hla‘-ı garrâyı diyüp zümrelerine lâhîk olmuş: Çehresinde görelî lem‘a-i nûr-ı nebevî/ Bir yalun yüzli ışık şevkine oldum ‘alevî. bkz. İsen, *Künhü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısım*, s. 212.

³¹ Aşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu‘arâ* (İnceleme-Metin), (Haz. Filiz Kılıç), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010, s. 1081-1082.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

özenle çizilmiştir. Şair “Melihî” bu türden biridir. XVI. yüzyıl tezkireleri Melihî’yi benzer kelimeler ile yerden yere vurur. Kendisi meyhaneye arttığı bir serseridir, meyhaneden dışarı adımını atmaz:

“Gâyetde kıllâş u ‘ayyâş mey-perest ü evbâş idi ki peymâne-mişâl güşe-i mey-hânedan bir kadem taşra çıkmaz ve hum-ı mey gibi hâne-i humâra güp düşüp sâgar-ı ‘ömri tehi olmayınca andan birün olmaz idi. Medh-i şahid ü şarâb müdâm sözi ve pirlügi ‘âleminde dağı sâgar-ı şahbâ-mişâl ‘aşâ vü ‘aynuñ tutar eli ve görür gözi idi. Küçe-yi muğani hum-mişâl mekân idinen erbâb-ı fişk u ‘işıyândan ve i’lân-ı ma‘âşî vü melâhi ile müdâm müftehîr u mübâhî olan ehl-i fücür u tuğyândan idi.”³²

Gelibolulu Âli ve Latîfi tezkirelerinde de Melihî’nin meyhaneye köşelerindeki ahvalı benzer ifadelerle anlatılır. Latîfi tezkiresi durumun vehametini artırmak için olsa gerek, Melihî’nin her bir kitabının ve hatta cübbe ile destârının mey için rehin olduğunu söyler. Dede Ömer Rüşenî, *fisk u fücûrdan* vazgeçmesi için Melihî’ye haber gönderir ve kendisine aşk şarabından içireceğini söyler. Melihî şöyle cevap verir: Eğer bana iki kadeh şarabın lezzetini verebilirse, ömrüm boyunca dergahı kapısında hizmetçisi olmaya hazırım.³³ Melihî gibi, müdavimi olduğu rindâne hayat nedeniyle zındık damgası yiyenlerden biri de Atâ’dır. Kınalızâde tezkiresindeki kayda göre, Atâ kendi gibi mülhid ve zındık takımıyla meyhaneden çıkmaz. Sâgar-ı şahbâyı bir dem elinden düşürmez:

“Egerçi Edirne bîmâr-hânesinde tabîb-i şânî idi. Lâkin muhtâc-ı ‘ilâc olan dil-i bîmâr u pür-humâr ve kendi gibi mülhid ü zındıka dârü’ş-şifâ fi’l-hakîka hâne-i hammârdur diyü ol dârü’ş-şifâdan hum-ı mey gibi taşra çıkmaz idi. Mübtelâ-yı sû’-i mizâc olana hakîmâne ‘ilâc hamr-ı ‘atîk ve emrâz-ı sevdâ’iyye ile muhtellü’d-dimâg olanlara ber’ü’s-sâ’fâ şarf-ı rahîkdür diyü nergis mişâl sâgar-ı şahbâyı elden düşürmezidi.”³⁴

Mey-perestlik yanında zındık zümresiyle özdeşleştirilen unsurlardan biri de *mahbûb sevdasıdır*.³⁵ Latîfi tezkiresi “derviş meşreb” olduğunu söylediği Helâkî-i Rûmî’nin mahbûb-perestliğini şu sözlerle anlatmaktadır:

³² Kutluk, Tezkiretü’ş-Şu’arâ, s. 923-924. Aşık Çelebi’ye göreseyse Melihî, hidayet nurundan feyzlenemeyip meyhaneye köşelerine düşmüş ve gümrâhlardan olmuştur: “Yine Rûma gelüp tarîk-ı dînde giderken sû’-i ef’âlî şem’-i hidâyetden iktibâsa mâni’ olup gümrâh olmuş işi tebâh ve hârebât aña câygâh olmuş. Meyhâne künci eline girse güp düşerdi (...) Meyhânedede ol deñlü eğlenürdi ki meyhâneci akça dükendi diyü ‘arz iderdi. Yine oturup bir ol deñlü dağı karz iderdi. Mu’allemlerinüñ evlerinde temiz şarâblar ve semiz kebâblardan zevk itmezdi. Çak meyhâne küşesinde meyhâne küşesinde küp dibinden yatmayınca ve dürd-i den gibi şarâb içine batmayınca destâr-ı çirkîni mey ile âlûde ve çihre-i murdânı kay ile pâlûde olmayınca cû’al gibi levş ü revş içinde nihân ve dehânın yalamağa gelen kilâb-ı meygede ile hem-zebân olmayınca...” Kılıç, Meşâ’irü’ş-Şu’arâ, s. 828-829.

³³ Bahsi geçen durum Latîfi ve Gelibolulu Âli’de şu şekilde kayıt altına alınmıştır: “Ammâ gâyetde ‘ayyâş u mey-perest ve rüz u şeb gâh maħmûr ve gâh mest idi. Câm-ı gül-fâmı ele almayınca nergis gibi gözi açılmaz ve yüzi gülmez ve bir miqdâr şarâb içüp mestce olmayınca kendüyi bilmez ve keyfiyyeti kemâline yetişmese ‘aklı başına gelmezdi. Niçe def’a cübbe ve destârı mey-fürûşa rehin komuş ve niçe kerre küze-i mey ile âlâyîş-i tevbeden el yumuş idi (...) Her bir kitâbı bir ritl-ı mey için bir humhânedede rehin bu vechile küllî eczâsı meye mürtehin idi (...) Mezkûr Şeyh Rüşenî mezbûr Melihîye haber gönderür ki bu fişk u fücür ve levh ü şür niceye degin. Gelsün aña maħabbet câmından ‘aşk şarâbın içüreyin (...) Bu dağı bu vechile haber gönderür ki eger iki kadeh meyüñ zevk u hâletin ve şevk u keyfiyyetin virebilirse min-ba’d hizmet-i pîr-i muğani kıoyayın ölince âstâne-i hânkâhında mürîd-i irâdet-pezirî olayın der.” Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ, s. 504-505.

“Ba’dehü şâ’ir Ahmed Paşaya muşâhib olup ma’ârif ü kemâlât ile şöhet bulmuş ‘ayyâş-ı rüzgâr kıllâş-ı küçe-i hammâr leyl ü nehar sermest ü evgâr hâzân u bahâr mey-âlûde ve humâr bir şâ’ir-i nâmdâr idi.” İsen, Kühûl-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı, s. 143.

³⁴ Kutluk, Tezkiretü’ş-Şu’arâ, s. 639.

³⁵ Mahbub sevdası gütnenin kalenderlikle anıldığını Kınalızade Hasan Çelebi tezkiresindeki şu kayıttan çıkarmak mümkündür: “Merhûm gâyetde rind ü zarîf olmağıla dilberân ile nedîm ü harîf olup şöhet-i mehveşân-ı simberâna tâlib ve cân u dilden mu’âşeret ü münâdemetlerine râğb idi. Cümle ‘ömrinde mîr-i mücerredân ve ser-halkâ-i

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

“(…) dervîş-meşreb ve mevālî-mezheb bir şahş-ı ‘aşîk-pîşe ve maḥbûb-perest ü maḥabbet-endîşe kimesne idi. Ölür dirilür bir gürz-i dirâzı bulurdu ve dilbersüz olmaz etsüz etmeksüz olurdu ve maḥbûbuñ nev-ḥaṭṭ u bālâ-bülendin ve serv-kâmet ü şâh-levendin severdi. Bu bâ’işden anı dü-zevkîdür dirler idi.”³⁶

2.2. Dinî akidelere aykırı fikirler

“Kaba inkârcılık” olarak isimlendirilen, ibadetleri reddetme, Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’e hürmetsizlik, helal ve haram kavramlarını kendine göre yorumlama, ahiret hayatını inkâr gibi suçlamalar, dinî akidelerin inkarı bağlamında zındık tayfasına yöneltilen suçlamalardandır.³⁷ Açıkta açığa bu tür fiillerin içinde bulunmak zındık damgası yemek için kafi sebeplerdendir. Tezkirelerde de birtakım şairler, özellikle farz ibadetleri yerine getirmeme konusunda eleştirilmiştir. Nitekim Latîfî tezkiresi, dinî emir ve ibadetleri (teklîfî) göz ardı eden tevḥîdi tevḥîd değil ilhâd; şeriata muhalif marifeti de marifet değil sû-i itikat sayar.³⁸ Bu bağlamda dinî akidelere uymayanlar ya da ibadetin avam için olduğunu savunanlar zındık ve mühlidlikle itham edilir.³⁹ Şeriata muhalif kelamıyla ulema önünde kendini savunmak zorunda kalan ve yaptığı belîğ savunma ile heyeti ikna ederek zendeka töhmetinden kurtulan Kâzımî, Latîfî kavline oruç, namaz, hac, zekat, cennet ve cehennem hakkında eğri fikirler ortaya atmakta ve bu fikirlerini ayet ve hadislere getirdiği fesat tevillerle ispata çalışmaktadır:

“Şavm u şalât ve ḥacc u zekâtdan ve dâr-ı na’îm ü dâr-ı cahîmiden murâd budur diyü âyât u eḥâdîşi niçe delâyl-i fâside birle te’vîl ve niçe sâde-dilleri ol te’vîl-i ‘alîl ile idlâl idüp hem ḍâl ve hem muḍil oldu.”⁴⁰

Latîfî’nin tefsir ve hadis ilimlerinde pek maharetli bulduğu Sâ’atî, aynı tezkirede, özünde maḥbûb sevdası güden, şarapçı bir kişi olarak tanıtılmıştır. Sâ’atî’nin en büyük hüneri diyar diyar gezerek halka vaaz ve nasihat etmektir.⁴¹ Aşık Çelebi’ye göre Sâ’atî’nin birkaç kabiliyeti daha vardır. Kendisi vaaz için her nereye gitse orayı baştan sona iyice soyup soğana çevirir. Kadın görse tılsım yazar, erkek görse ilm-i kimyanın sırlarını satmaya çalışır. Kürsüden inince anlattıklarını unuttur, ne Hak’tan korkar, ne halktan utanır. Alevî-neseb ve şî’î-mezheb geçinir. Ancak onu da hakkıyla yerine getirmiş değildir. Kısacası Sâ’atî şeyh kılığına girmiş bir eşkiyadır:

ḳalenderân gibi zen ṭâ’ifesiñ meḥr-i mihrin ṭalâḳ-ı ıṭlaḳa tebdîl idüp aḥır-ı ‘ömre dek maḥbûb-dostluḳ mezhebinden taḥvîl itmemişdür.” Kutluk, Tezkiretü’ş-Şu’arâ, s. 161-162.

³⁶ Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s. 570.

³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, bahsi geçen bu maddeleri, taşradaki zendeka ve ilhâd olayları başlığı altında ele almış ve bu tür suçlamaları “kaba inkârcılık” adı altında toplamıştır. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler, s. 292.

³⁸ Latîfî, tevḥîd ve ilhâd ile marifet ve sû-i itikâdî şu sözlerle birbirinden ayırmaktadır: “Zirâ her muvaḥḥidün tevḥîdi teklîfin ışkât ide ol tevḥîd olmaz ilhâd olur ve bir kimsenün ki ma’rifeti şerî’atin ifsâd ide ol ma’rifet ü ‘ilm olmaz sū-i i’tikâd olur.” Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s. 456-457.

³⁹ Söz gelimi Oğlan Şeyh İsmail Maşukî’nin katline sebebiyet veren suçlamalardan bazıları ibadetlere dairdir. Maşukî, oruç, zekat, hac gibi ibadetlerin bir anlamı olmadığını, bunların sadece insanın sırtına yük olduğunu, müminin yılda iki bayram namazı kılmasının kafi olacağını, ibadetlerin, avamın birbirinin semerini yememesi için emrolunduğunu iddia etmiştir. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler, s. 338.

⁴⁰ Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s. 457.

Aynı şekilde Sun’î-i Selânikî’nin de oruç ve namazla arası iyi değildir. Kendisi Mekke’ye gitmek için yola çıksa, yolu Kerbela’ya düşer. Alnı sadece ışıklarla erenlere secde ederken yere gelir: “‘Alevî-meşreb imâmî-mezheb şüh-şâtır muḥâvereye ḳâdir ḥarîf ü zarîfdir. Teklîf-i şavmı ramazân ḥelvâsiyla yemiş yutmuşdur ve emr-i şalâtı ḥod geçmiş zamâna tutmuşdur. Ser-be-zemîn itmelü olsa ışıklarla tekyede erenlere sūcüd ider Mekkeye niyyet itse Kerbelâya gider. Tıynet-i şeytânet-nihâdî şekâvet ü şetâret üzre mecbûldür.” Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s. 364.

⁴¹ Tezkirede Sâ’atî şöyle anlatılıyor: “Tefsîr ü ḥadîşden vâfir ma’lûmatı ve şî’r ü inşâdan ve fûrs ü mu’ammâdan ba’z-ı te’lîfâtı vardır. Vâsi’-mezheb ve şî’a-meşreb rind-i ḥarîf ve nâzûk ü zarîf kimesne idi. Va’z ṭarîḳıyla bilâd u ḳurâyı seyr ü seyâhat ve ḥalk-ı cihânı cezb ü celb için nuşḥ u pendî vesîle ve şüret idinmişdi (...) Zirâ maḥbûb u bâdeyle dâmen-i ḥâli âlûde idi.” bkz. Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s.290.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

“Hicā vü ‘ālem-i hezde ‘alem kıllāş u evbāş (...) şeyh-şüret vā‘iz-pişe füsūn u fesāneye kâdir etkiyâ şüretinde eşkiyâdan idi (...) Rümili vü Anadoluyu şehir-be-şehir küşe-ber-küşe gezerdi. Ol seblet ü şakala ve şemle vü sivāk ridā vü ‘aşā ve kıl u kâle aldanur nisā vü ricāl arayup cingāneler gibi varduğı şehri elek elek elerdi. Er görse vāşıl-ı kīmyā geçüp ‘avret ise tılsım yazar nārencāt çizzerdi (...) Kürsiden indüğü gibi (...) nedāmeti koyup nedīm-şīvelik idüp ne Hākdan hāyā ve ne hālkdan şerm iderdi. ‘Alevī-neseb ve şī‘ī-mezheb geçzerdi. Ammā ne ihtimāldür ki gülistān-ı Muḥammedī ve Muḥṭafāvī Ebū Cehl ḳarbuзі şemer vire. Ve murğzār-ı Murtażāvīye cu‘l gire.”⁴²

2.3. Tehlikeli kitaplar

Şairlerin sürdükları rindāne hayat ve dinî akidelere dair inkārcı yaklaşımları yanında telif ettikleri yahut okudukları kitaplar da zendeka ve ilhād suçlaması için delil teşkil etmektedir.⁴³ Bu bağlamda Fazlullāh-ı Hurūfī’nin telifi “Cāvidān-nāme” ile adlarını tezkirelerin zikretmediğı bazı kitap ve risaleler, zındıklık için kayda değer bir emare olarak sunulmuştur.⁴⁴ Kühū’l-Ahbār’ın vurguladığına göre, Cāvidān-nāme ve dolayısıyla Fazlullāh’a ilgilerinden ötürü Manastırlı Celāl ve Usūlī’nin ismi kalender zümresiyle anılır olmuştur. Hatta Manastırlı Celāl’in gözden düşerek ulular bezminden tecrit edilmesine sebep olarak Cāvidān-nāme’ye ettiği rağbet gösterilmektedir. Yine aynı eser dolayısıyla Usūlī de Fazlullāh-ı sâni damgası yemiştir:

“Ancağ bir kerre dağı bezm-i hāşa girdi. Anda ne evvelki ülfeti gördi ne bir şemme şafā sürdi. Ba‘zılar ḳavlince reddine bā‘iş Fazlullāh Hurūfīniñ Cāvidān nām mezmū‘a-i muzaḳrefātına rağbetden ḳādiş oldu. Şeyḫū’l-islām Ebu’s-su‘ūd-ı Zemaḳşerī-ḳıyām cenāb-ı salṭanata mektüb gönderdi. Bu maḳūle rafz u ilhādla müttehem olan şahşuñ ḳarem-i muḳtereme duḳūli cāiz degüldür diyü bildürdi.”⁴⁵

⁴² Kılıç, Meşâ’irü’ş-Şu‘arā, s. 935-936.

⁴³ Ahmet Yaşar Ocak’ın tespitine göre Kelile ve Dimne bir dönemler zındıklık suçlaması için delil olarak kullanılmıştır. [Bkz. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 35/91. dipnot.] Bu kitabı buldurmanın yargılanmayı gerektiren bir suç olduğu şu anekdotan ortaya çıkmaktadır: 840 yılında Bağdat’ta Afşin adlı bir kişi bir heyet tarafından zendeka suçlamasıyla yargılanmış ve zindanda açlıktan ölüme terk edilmiştir. Afşin’e yöneltilen suçlamalardan birisi de Kelile ve Dimne’nin bir nüshasını buldurmaktır. Yargılamayı yapan heyet Afşin’e: “Altın yıldız ve mücevherlerle süslü, içinde Allah’a küfür bulunan kitap (Kelile ve Dimne) hakkında ne diyorsun?” şeklinde bir soru yönelmiş ve Afşin soruya şöyle cevap vermiştir: “Bu, babamdan bana miras kalan bir kitaptır ve içinde hem İran edebiyatına ait parçalar, hem de gerçekten küfür vardır. Fakat ben bu edebî metinleri alıp küfre ait olanları terk ediyorum. O zaten bu şekilde süslüydü, ben süsletmedim. (...) Ayrıca bunun insanı İslām’dan çıkaracağını da sanmıyorum.” Bkz. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, (Ek: I) s.389-390. Kadızâdeliler-Sivasiler tartışmasının tasavvuf ve tarikat erbablarını kasıp kavurduğu ortamda Mesnevî de hissesine düşen tenkitlerden payını almıştır. Semih Ceyhan’ın tespitine göre Ankaravî şerhi, Mesnevî’nin ayet ve hadislerle bağını göstererek, onu şeriatın muhkem sınırları içerisinde göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda Ankaravî şerhi, Mesnevî’nin zendeka ile suçlandığı dönemde yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bkz. İsmail Kara, “Unuttuklarını Hatırla, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 15, S. 28, (2010/1), s. 22. Zındıklık bağlamında olmasa da bir dönemler bazı kitaplar siyasi iktidar için tehlike teşkil etmiştir. Söz gelimi bir tasavvuf klâsiğı sayılan Mirsâdü’l-İbâd, bir dönem Anadolu’yu yakıp yıkan Moğollar’a karşı müslümanları gazaya hararetle teşvik etmektedir. Bkz. Necmeddîn-i Dâye, Sûfî Diliyle Siyaset, İrşâdü’l-Mürîd ile’l-Murâd fî Tercemeti Mirsâdü’l- İbâd, (Osmanlı Türkçesine çeviren: Kâsım b. Mahmûd Karahisârî; İnceleme ve Yayına Hazırlık: Özgür Kavak), Klasik, İstanbul 2010.

⁴⁴ Bu bağlamda Fazlullāh’ın, harflerin gerçek esrarına vakıf olan evliyayı hakikatiyle anlayamayıp, batınî anlamlarına göre değil, zahirine göre değerlendirdiğı bu yüzden de dalaletle düştüğü vurgulanmaktadır. Bu durum Kühū’l-Ahbār’da şu şekilde ifade edilmektedir: “Fazlullāh-ı Hurūfî ki vâkıf-ı esrār-ı hurūf olan evliyā-yı güzünüñ mezāhib-i şerifelerini fehm itmeyüp tarik-ı inḳirāfa meyelanla izḳār-ı ilhād itmekle ser-menzi-l-i ḳāḳikata yitmedi. Anlaruñ hurūf i‘tibār itdükleri şunūf-ı nūrānī zurūfî zāhirine ḳamıl idüp her ḳarfūñ şebihini levḳ-i beşere-i insāniyyede bulmuş zu‘m-ı fāsıdince aḳkām-ı şer‘iyyeye medār olan Muḫḳāf-ı şer‘ifî ol yüzden ta‘bīr ü temşil itmekle dālālete düşmüş.” İsen, Kühū’l-Ahbār’ın Tezkire Kısmı, s.121.

⁴⁵ İsen, Kühū’l-Ahbār’ın Tezkire Kısmı, s. 299-300.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

“Ma‘nâda **Cavidân-nâme** ebyâtına müşâbeheti ve Fazlullâh kelimâtına muţâbakatı vardır. Bu sebebden zamâne dervîş-meşrepleri ve mevalî-meşrepleri sâbıku’z-zikre Fazlullâh-ı şânî ve sırr-ı Seyyid Nesîmî dirler.”⁴⁶

Latîfî tezkiresi, Temennâyî ve Zahîrî’nin kendi mezhep ve meşreplerine uygun kitaplar topladıklarını, Kâşifî’nin telif ve kelamından ise ilhad kokusu geldiğini rivayet etmektedir. Bunlardan Temennâyî’ye yöneltilen suç ilm-i hurûf ile tenâsuha inanmak ve bu doğrultuda kitaplar cem etmektir. Zahîrî, “âlemin ezeli olduğu” tezini öne sürmekte ve bu teze uygun eserler bulundurmaktadır. Sonu idam olan mehdilik iddiasındaki Kâşifî’nin ise teliflerinden, onun mülhidliğine hamledilebilecek karineler olduğu ileri sürülmektedir:

“Kayseri kurbından zenâdıka zümresinden ve melâhîde fırkasından bir kalendar idi. Âdem ot gibi biter ve ot gibi yiter diyen küfr-güylaruñ biri idi. ‘İlm-i hurûfa ve mezheb-i tenâsuha ve hulûle müte‘allık **kitâblar cem‘ idüp** yanına zenâdıka haylinden hayli zenâdıka ve melâhîde (...) cem‘ itmişidi.”⁴⁷

“Âlem-i kevn ü fesâduñ kıdemine kâ’il olmuş hakîm-i’tikâd kimesneydi. Kendü meşrebine ve mezhebine mülâyim ü münâsib niçe **kütüb ü resâyil cem‘ idüp** ol tâyife-i nâ-hâyifenüñ edille-i fâsidesiyle beyzâ-i i’tikâdın ifsâd [itdi.]”⁴⁸

“Fırka-i dâllenüñ ekâvîl-i ihtilâfâtın mânend-i şuhûr-ı eyyâm **otuz bâb bir kitâb idüp** adını **Tehzîbü’l-Akâyid** ve **Müfîdetü’l-Fevâyid** virmişdür. Ammâ dirler ki kendünüñ dahî ‘akîdesinde râyiha-i ilhâd ihşâs olunurdi ve âşâr-ı kelâmında ve sük-ı merâmında i’tikâdından nâşî olan ‘alel ü halel ve mâ-fi’z-zamîri im‘ân-ı naazar olınsa **tahrîrâtında** bulunurdi.”⁴⁹

3. Zındıklara bakış açısı

Ehl-i sünnetin çetin muhalifî zındıklara toplumun bakışı çoğu zaman merhametten uzaktır. Bunların ne can, ne ten, ne de kelimaları halk nezdinde bir kıymeti haizdir. Osmanlı literatüründe, zendeka ve ilhâdla itham edilenler, halkı dalalet vadisine sürükledikleri için “şeytan”a benzetilmiştir. Bu sebeple dalalet ehli sayılan bu zümre tahkîr edilmiş, beddua ve lanetlere maruz kalmıştır. Hatta zındığa lanet yağdırma, kimi zaman onun ölümüyle de sonra ermemiştir. Bu bağlamda zındıklık ithamıyla katledilmiş olan Şeyh Karamânî’nin naaşı için tahkir ve lanet dolu tarihler düşülmüştür.⁵⁰ Hz. Peygamber’in: “Ölülere sövmeyin, çünkü onlar (hayattayken işledikleri hayır ve şerre) kavuştular.”⁵¹ hadisine rağmen maktul şeyhe gösterilen bu tepki, zındıklara bakış açısını anlamada önemli bir ipucudur.

⁴⁶ Kastamonili Latîfî, Tezkire-i Latîfî, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s. 92; Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 372.

⁴⁷ Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s. 200; Erünsal, “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı” s. 154-155.

⁴⁸ Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s. 377.

⁴⁹ Canım, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, s. 453.

⁵⁰ Ahmet Yaşar Ocak’ın, Atâyî ve Matrakçı Nasuh’tan aktardığına göre, maktul şeyh Karamânî’nin akıbetini hazırlayan sebepler arasında onun “vahdet-i vücûd meselesinde hata edışı” ve “şeytânî birtakım vesveselerle dinden çıkarak müslümanları da dinden çıkarışı” yer almaktadır. Karamânî’nin ölümü için Kandî tarafından düşülen tarih zındık zümresinin halk katındaki durumuna işaret etmesi bakımından önemlidir: “Kandî didi târîh Karamânîye la’net. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 375. İsmail Erünsal, Şeyh Karamânî’nin katline dair düşülen tarihlere iki eklemeye yapmaktadır. Son derece ağır ifadeler taşıyan bu tarihlerden ilkinde Şeyh Karamânî’nin cesedi bir domuz leşine [lâş-ı hûk] benzetilmekte, diğerinde ise Karamânî’nin cesedinin köpeklere yem olduğundan [Tu’me-i seg şud Karâmânî-pelîd/ Pis Karâmânî köpeklere lokma oldu.] bahsedilmektedir. Erünsal, “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı” s. 146.

⁵¹ Buhârî, Cenâiz 97, Rikâk 42; Ebû Dâvud, Edeb 50; Nesâî, Cenâiz, 51, 52 (4, 52, 53). Kütüb-i Sitte’deki açıklamaya göre bu hadis kâfir, fâsık, mümin ayrımı yapmaksızın mutlak bir şekilde ölümlere sövmeyi yasaklamaktadır. Ancak, alimler hadisi başka rivayetler dahilinde değerlendirerek, fâsık ve kâfirlerin ölümlerine, sağların ibret alması hasebiyle tahkirin caiz olacağını söylemişlerdir. Bkz. Kütüb-i Sitte, C. 15, no. 5353.

Tezkirelerin de zındıklara yaklaşımı merhamet dolu değildir. Zendeke ve ilhâda bulaşanlar, tezkireciler tarafından çeşitli hücumlara uğramıştır. Temennâyî, Meylî ve Sâ'îlî'nin biyografilerine bakılacak olursa, zındıkların tezkireciler tarafından da “şeytan”a benzetildiği rahatça müşahede edilebilir. Şeriatı muhalif bir Hurûfî olan Temennâyî, Latîfî tezkiresinde “Her biri bir İblîs-i insdür ve her biri makûle-i gâvî-cinsdür.” şeklindeki sözlerle insan kılığındaki bir şeytan olarak tavsif edilmiştir. Künhü'l-Ahbâr ve Meşâ'irü'ş-Şu'arâ'daki kayıtlara göre bir gözü kör, bir kolu çolak ve bir ayağı da sakat olan Meylî, hala fitne çıkarmaktan uzak durmamaktadır. Bu haliyle Aşık Çelebi ona “şeytan”benzetmesini yapmaktadır:

“Bir gözi kör ve bir kolu çolak ve bir ayağı sakatdur. Hâlâ fitne fenninde ayağın çeker bulunmayup...”⁵²

“Ehl-i sükdandır. Bezzâzdur ammâ elinüñ ve ayağınüñ şınığın şarmağa on arşun bez azdur. ‘Aceb sırdur ki bir gözi kördür ve bir eli çolağdur ve bir ayağıdur şakat. Galat itmez isem aña beñzer var ise şeytândur.”⁵³

Kınalızâde tezkiresindeki Sâ'îlî biyografisinde “şeytan” benzetmesine konu olan maktul şeyh Karamânî'dir:

“Karamânî dimekle ma'rûf olan mülhid ü dâl ve şeytân-ı bed-fi'âl teftiş olındukda bu fırkaya küllî havf u hirâs gâlib olmağın merhûm Ebu's-su'ud Efendinüñ meclis-i fezâ'il-istinâslarına varup kendüyi hâlâş itmiş idi.”⁵⁴

Bunun yanında zındıklara dair en ağır hücum Aşık Çelebi tarafından yapılmıştır. Aşık Çelebi, Usûlî'yi Anadolu'ya ilhâdın tohumunu ekmekle suçlamış ve soyunun kuruması için dua etmiştir:

“Şeyh İbrâhîmilere isnâd olunan ilhâd tohmın Rümde ol ekmişdür ve Nesîmiyyât türrehâtından getürdüğü nihâl-i nihâd-ı dâlâli ol dikmişdür. Niçe oñup bitmeyecekler ol tohmı ekmege başlamışlar ve niçe berhurdâr olmayacaklar ol nihâle budağlar aşlamışlardur. Hâk Te'âlâ tohmların çüride ve köklerin kırıda.”⁵⁵

3.1. Zındık kelamı

Çeşitli lanet ve beddualara maruz kalan zındıkların, kelamının makbul olduğunu, itibara alındığını söylemek zordur. Zındıkların itikatları gibi sözleri (müellefât) de eğridir. Bu eğri sözler halk nezdinde birer küfür ya da zırvalıktan ibarettir. Tezkireler, zendeke ve ilhâd ile itham edilenlerin şiirini değerlendirirken “küfriyyât, türrehât ve mülhidâne” gibi kavramlar kullanmıştır. Bu bağlamda Kınalızade Hasan Çelebi, taklitten tahkike varamamış Rusûhî'nin kelamını, ehl-i sünnete muhalif, açıktan bir küfür olarak nitelemiştir:

“Ol eşnâda şahib-i hâl püte-i mücâhedede kâl olmuş meşâyıhuñ kıl ü kâline taklîd idüp kendüden zâhir şer'-i şerife muhâlif küfr-i şarîh ba'zı şî'r-i kabîh ve kavî-i vakîh şâdir u zâhir olmuşıdı. Havf-ı ahzdan kable'l-ahz firâr idüp bi'l-âhare terk-i diyâr eyledi. Ol eşnâda didüğü türrehât ve yidüğü mühmelât budur (...):

[Her] ne dirsem Hâk anı eyler hemân

Şöyle beñzer ben anuñ ağasıyum⁵⁶

⁵² İsen, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, s. 277.

⁵³ Kılıç, Meşâ'irü'ş-Şu'arâ, s. 837.

⁵⁴ Kutluk, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, s. 447.

⁵⁵ Kılıç, Meşâ'irü'ş-Şu'arâ, s. 345-346; Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 372; Harun Tolasa, Sehî, Latîfî ve Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, s. 164; İsen, Tezkireden Biyografiye, s. 185. [Onup bitmemek ile kast edilen soylarının kesilmesi, nesillerinin kurumasıdır. Benzer bir ifadeyi Künhü'l-Ahbâr'da da görmekteyiz. Sihri-i sâni ismiyle anılan Kız Memi lakaplı bir kişi, işlediği bir suç sebebiyle hadım edilince: “Egerçi ki saç sakalı dökülmedi lâkin tohm-ı âmâli ümîdi hâkinde onup bitmedi.” şeklinde tezkire kayıtlarına geçmiştir. Bkz. İsen, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, s. 228.]

⁵⁶ Kutluk, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, s. 407-408.

Latîfî, Kâzımî'nin biyografisinde, mülhid zümresini ehl-i hâl olmamak ve “kâl”de kalmakla suçlamaktadır. Bu tür kimselerin sözleri “türehât” cinsindedir. Aynı tezkirede Temennâyî'nin şiiri için “küfriyyât” ve “türehât” kavramları kullanılırken, Sun'î-i Selânikî'nin ebyatı için “mülhidâne” ve “zındıkâne” ifadeleri kullanılmaktadır:

“Hâli kâl idinmiş bir niçe bed-hâl ve hâlleri bî-me'âl türehât-ı şüfiyye ile bir kıl ü kâl ve menba'-ı şikâk u dâlâl ammâ kendü zann u zu'munca her biri merd-i zü-fünün ve mürşid ü muşlih-i reh-nümündür. Ammâ kavlı ü fi'leri nâ-meşrû' ve kavleri nâ-marażî ve gayr-ı mesnün.”⁵⁷

“Bu bir iki maṭla'-ı memnû' anuñ türehâtından ve cümle-i küfriyyâtındandır. Maṭla'

Şüfî kâlander ol gel kazıt şacı şakalı

Saṇa bu kıl duzaḳdur gider kıl ü kâli

Velehü

Ebleh olma şüfî virme naḳd-i 'ömri nesneye

Gözün aç dîdâr u cennet hür u ğilmân bundadır”⁵⁸

“Sun'î-i Selânikî: (...) Eş'arı daḫı luğaviyyât u hezeliyyât ve mülhidâne kelimâtdur ve zındıkâne ebyâtdur.”⁵⁹

3.1.1. Zındıklık ve zâhidlik

Türehât/şatahât ve küfriyyât olarak adlandırılan bu söz ve fiiler, zahir ulemâsının aksine, sûfilerce şeriata muhalif sayılmaz. Farklı bir deyişle ulemanın zındıklıkla suçlayıp tekfir ettikleri, sûfiler katında varlık elbisesinden kurtularak yüce mertebelere ermiş kişiler olarak kabul edilir. Bu bağlamda “sûfî” ve “âlim” şeklinde zıt iki kutup ortaya çıkmaktadır. Bu iki kutup arasındaki gerilim ise sûfilerin söyledikleri şiirler etrafında teşekkül etmektedir. Ulemaya göre bunlar şer'an caiz olmak bir yana, dinî akidelerle alay eden inkârcı bir çizgiye sahiptir. Ulema akla ve şeriata aykırı kelimeler eden bu şairleri zendeka ile itham edip fitne çıkarmakla suçlarken sûfiler de ulemayı, zahirde kalarak batını idrak edememekle suçlamaktadır. Sûfilere göre şathiye adı verilen bu sözlerin muradı beyanından farklıdır. Zira ulemanın zırva olarak isimlendirdiği bu tarz sûfiyâne söyleyişler, tekke ehline göre birer hikmet menbaıdır. Ebû Nasr es-Serrâc, sûfilerin bu sözlerini (şathiyeleri) yatağı dar olan bir ırmağın gelen coşkun sel ile kenarlarına taşmasına benzetir ve bu taşmaya sebep olarak vecd halinin kuvvetli etkisiyle kalbin ilâhî nurları taşıyamamasını gösterir. Nasıl ki ulema, şathiyeler nedeniyle bazı sûfileri zındıklıkla suçlamışsa, Serrâc da benzer şekilde bu sırlı sözleri inkâr edenleri fitneye düşmekle suçlamıştır.⁶⁰ Farklı bir kabule göre buradaki temel

⁵⁷ Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 455.

⁵⁸ Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 202; Erünsal, “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı” s. 156.

⁵⁹ Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 364.

⁶⁰ Ethem Cebecioğlu, “Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”, Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi), Sayı:17, Yıl: 2006, s. 11. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Türk Edebiyatında Şathiye, Akçağ, Ankara 2001, s. 5.

Kuşeyrî'nin “er-Risâle”inde şathiyeleri ile ün salmış bazı sûfilerin hayat hikayelerine yer verilirken onların şathiyelerinden bahsedilmemesi, ilk dönemlerden itibaren durumun kırılmağını göstermesi bakımından kayda değerdir. Bu kırılma durumu Ethem Cebecioğlu şöyle dile getirmektedir: “Gazâlî öncesi sûfilerden Kuşeyrî (ö.465/1072), eseri *er-Risale*'inde, Hallâc'ın “*Ene'l-Hakk*”, Bâyezîd'in “*Subhânî...*” şeklindeki meşhur şatahâtına yer vermez. Şeriat ölçüleri dairesinde ihtiyatlı bir üslûbun hakim olduğu *er-Risale*'nin istisnalar bölümünde “şatah” maddesi olmadığı gibi, şathiyeleri ile meşhur Hallâc, “*Ricâl-i Kuşeyrî*” arasında yer almaz. Böyle olmasına rağmen, yine şathiyeleri ile meşhur Zünnûn-ı Mısırî ve Bayezîd-i Bistâmî'nin hayat hikâyesine *Risale*'de yer verilir, fakat Bâyezîd'in meşhur şathiyesinden hiç bahsedilmez. Kuşeyrî'nin şatahât konusundaki bu ihtiyatlı üslubu, onun tasavvuf-şeriat dengesini korumadaki hassasiyetiyle paraleldir. Böyle bir hassasiyetin ve üslubun gözetildiği bir eserde bu tarz tartışmalı şatahât ifadelerine yer verilmemesi gayet tabiidir. Yani bu tutum şathiyeleri yok saymaktan ziyade, seçici yaklaşımın bir mahsûlüdür diyebiliriz.” Ethem Cebecioğlu, “Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”, s. 11.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

sıkıntı, zahirde kalan ulemanın batını dile getiren sūfîyi idrak edememesi değil; sūfînin, ulaştığı mertebenin ağırlığını taşıyamayıp, sekr haliyle cem makamının sırrını o makamın mahiyetini bilmeyenlere (avama) fâş eylesidir. Sūfî bir ceza görecekse “sırrı ifşâ etmenin” cezasını görmelidir. Böyle bir kabahat neticesinde katledildiğinde halkın gözünde “aşk şehidi” olacaktır. Tezkirelerin kanaatlerine göre Nesîmî ulaştığı yüce mertebenin sırrını taşıyamayıp diline geleni söylediği için idamı hakketmiştir. Bu kanaati paylaşanlardan biri Kınalızâde’dir. Kınalızâde’ye göre, Nesîmî önceleri cennet bahçelerinde dolaşırken, sonradan doğru yolu şaşırıp Fazlullâh’a bel bağlamış, Hurûfluk yoluna kadem bastıktan sonra, sırrı fâş edip Halep ulemasının fetvası ile katledilmiştir.⁶¹ Gelibolulu Âlî tezkiresinde Nesîmî’nin zındıklık suçuyla katli mevzusu, Nesîmî’nin *ehil olmayana sırrı fâş etmesi* ve Hurûfluk yolunu tutması olarak ele alınmıştır. Ancak Kühû’l-Ahbâr müellifi Menâkıbu’l-Vâsılın’dan yaptığı iktibas ile, zındıklığı tescilli olan Hurûfluk’e, Nesîmî’nin intisab etmediğini, sadece ilm-i hurûfun remizlerini kullandığını dile getirmekte ve bu sözlerle Nesîmî’yi zendeka cürmünden aklamaktadır.⁶²

Sūfînin kelama sığmaz vecd halini ehil olmayanın (avamın) kavrayamayıp zahirine yorması neticesinde karşımıza şairlerin hemen hepsinin yakındığı “zâhid” tiplmesi çıkmaktadır. Zâhid tipi, zahiri aşır batına nüfus edemeyen bir tiptir ki zâhidin yanında ifşâ edilen sır, karşı tarafın (sırrı fâş edenin) felaketi ile sonuçlanır. Gelibolulu Âlî tezkiresinde Nesîmî’nin katli anlatılırken, Nesîmî bir “aşk şehidi” olarak gösterilmiş, onun katline fetva veren müftî ise özü sözü bir olmayan ham bir zâhid olarak tasvir edilmiştir:

“Menkûldür ki katline fetvâ virüp ol ‘asrda şeyhü’l-islâm olan kıdve-i enâm mezbûruñ izâlesi lâzım idüğünde mübâlagasın i’lâm idüp kendüsi ve kanı murdârdur her kağı ‘uzva bir katresi tokunsa elbette kağı vâcib ü sezâvârdur diyü ellerini salarak tafşil iderken seyidüñ bir kağıre kanı şıçrar müftinüñ engüşt-i sebbâbesini muhannâ ider. Fe lâ cerem ba’z-ı mutaşavvıfından bir pîr-i piş-kadem fetvâñuz mücibince sizüñ barmağıñuzu kesmek lâzım geldi dimiş. Müftî ise

⁶¹ “Egerçi evâ’il-i hâlinde gülîstân-ı cinân ve büstân-ı dil ü cânına nesîm-i fenâ vezân olmağıla büy-ı ışık u maħabbeti meşâmına yitürmişidi. Lâkin bu ıarıķda refîķ-ı sedâdı yitürmişidi ki âhır Fazlullâh-ı Hurûfiye irâdet getürmişidi. ıarıķları üzre riyâzât u mücâhedât çekmegile maķâm-ı şaııhiyyâta kadem basup bâde-yi maħabbet ve şahbâ-yı meveddet peymâne-i vücüd ve sāğar-ı ĩil’atinden ziyâde gelmekle küy-ı bed-nâmide ĩâķ-ı rüsvâyı vü mezellete fütâde olup ‘inân-ı iştibâr u iııtiyârı dest-i iķtidârından gitmişidi ve keyfiyyet-i ıışık sultân-ı ‘aķla ĩâlib olmağı[ı]a bi-iııtiyâr **keşf-i estâr** ve **ifşâ-yı esrâr ıışrâr kılmişidi** ve ‘aķlen ve şer’an vâcibü’l-ızmâr olan kelimâti her ser-bâzârda i’lân u izhâr itmegile medîne-yi Halebde fetvâ-yı e’imme-yi şer’at u ıarıķatıla katil-i meydân-ı ıışık u meveddet ve ĩasıl-i mâ-yı şahûr-ı şehâdet olmişidi.” Kutluk, Tezkiretü’ş-Şu’arâ, s. 985-986.

⁶² “ĩüseyin bin Mañşür ĩallâcla hem-meşreb bulunup ifřâ-yı râz kılmişlar. Fe lâ cerem anuñ zâhiri bi-ĩasebi’ş-řer’ ifnâ-yı vücüd itmelerine sebeb-i ĩâdiř oldu. Ya’ni ki emânet-i esrâr-ı kudsiyyede olmadukları ĩuşuş-ı menşuş ‘âlem-i mülkde şehâdete yitmelerine sebeb-i ĩâdiř oldu. Fazlullâh Hurûfî ki vâķaf-ı esrâr-ı ĩuruf olan evliyâ-yı ĩüzinüñ mezâhib-i şerifelerini fehm itmeyüp ıarıķ-ı inĩıırafa meyelânla izhâr-ı ilĩâd itmekle ser-menzil-i ĩâķikate yitmedi. Anlaruñ ĩuruf i’tibâr itdükleri şunûf-ı nürânî zurufî zâhirine ĩaml idüp her ĩarfün şebihini levĩ-i beşere-i insâniyyede bulmiş zu’m-ı fâsidince aĩķâm-ı řer’iyyeye medâr olan Muřĩâf-ı şerifi ol yüzden ta’bir ü temşil itmekle dâlâlete dūřmiř. Mezbûr Nesîmî daĩı ol ıarıķ-ı çâlâķı ve ol meslek-i bi-tevfîķuñ sâlik-i bi-bâķı olmağın olmağın ‘ulemâ-yı Haleb katline fetvâ virdiler (...) Maĩfel-i řer-i şerifde egrî oturup toğrı söyleyenlerden idüĩi ‘indallâh taĩaķķuķ bula. Zîrâ ki Menâķıbu’l-Vâsılın nâm kitâbda Nesîmî ĩurufî degüldür. Nihâyet ol ‘ilmüñ rumüzından ĩaberdâr idi diyü yazılmışdur. ĩâlâ ki Mevlânâ ‘Ařıķ sitem-i zarıflık vâdisine muvâfık kelimâtle seyid-i müşârün ileyi ‘aceb taĩķir eylemiş. ĩaķķındaki sırr-ı mestür ĩasb-i ĩâlî Mañşür gibi meşkû-ı ‘indi ekşer-i cumĩur iken řem’ gibi ortaya atılmış. Kendüsi sâdâtdan iken ĩaķķ-ı ķarâbete ri’âyet ve nesebiyyeyi ĩimâyet itmeyüp diline gelen sözi taĩrir kılmiş.” İsen, Kühû’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı, s. 121-122. Nesîmî’nin katliyle ilgili Kühû’l-Ahbâr’da şöyle bir rivayet daha bulunmaktadır: “Kemâl Ümmî ile Seyyid-i müşârünileyh Sultân řıĩcâ tekyesine gelmişler. Baba sultânıñ icâzeti yoğiken fuzüli bir koĩımı boğazlayup ĩura geĩirmek kaşdın itmişler. Baba-yı mezbûr anlar kebiřüñ derisin yüzerken ĩıağelür. Bilâ-ruşşat böyle küstâĩlıķlara âzürde-ĩâıır olup cemâli celâle mübeddel olduğı ĩâlde Nesîmî’nüñ önüne bir uştura ķor ve Kemâlün nazarına bir kemend arza kılur. Dâr-ı cihânda anlaruñ derisi yüzilüp siyâset kılınmağı ve bunlar Mañşür gibi berdâr olunmağı ol remz ile işâret buyurur.” bkz. Kühû’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı, s. 121.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

ben temşil iderken işâbet eyledi. Şer'an nesne lâzım gelmez diyü cevâb virmiş. Seyyid ki meydân-ı siyâsetde bu hâli görür bedihe bu beyti söyleyüp müftî kendü hükminden ibâ itdüğünü işâ'at kılar. Beyt:

Zâhidüñ yek barmağın kessen döner hağdan kaçır
Gör bu miskîn 'âşığı ser-pâ şoyarlar ağlamaz"⁶³

Latîfî tezkiresinin beyanına göre "ilm-i tevhi'di tekmi'l edemeyip" ilhâd vadisine düşenlerden olan Kâzımî, şiirlerindeki şeriata muhalif:

Zâhidâ billâh teklîfâtı arz itme bize
Biz halîfe-zâdeyüz kulluk degüldür şanumuz

tarzındaki kelamı sebebiyle *ehl-i zâhir* tarafından hesaba çekilmiştir. Kâzımî'nin mühlidliğini her fırsatta vurgulayan ve onun bu yargılamadan dilinin kıvraklığı sebebiyle kurtulduğunu kaydeden Latîfî dahi, Kâzımî'yi ihbar edenleri ve onu bu tarz kelamı sebebiyle tekfir edenleri "zahirde kalmakla" suçlamıştır. Görülüyor ki burada da zâhid, meselenin özüne nüfus edemeyip zahirinde kalmıştır. Latîfî zâhidlikle, Kâzımî'yi yargılayanlardan çok, fetva makamına ihbar edenleri itham etmektedir.⁶⁴

4. Sûfinin canıyla imtihanı: zındıklık isnadı

Dairenin içinde oldukları halde yanlış anlaşılma ya da çeşitli iftiralar sebebiyle zındıklıkla suçlanan kişiler de bulunmaktadır. Tezkireciler, makbul sûfi tiplerini her ne kadar söz ve fikirleri birbirleriyle benzerlik gösterse de kalender meşreplerden farklı ele almaktadır. Aslen zındık olmadıkları halde çeşitli kesimlerin hücum ve iftirasına uğramış makbul sûfiler ele alınırken, zatlarının yüceliğinden dem vurulmakta, kendilerine yöneltilen ağır ithamların iftira olduğu vurgulanıp, bu tür sûfiler savunulmaktadır.

Zendeka ve ilhâd isnadı sebebiyle takibata uğrayan, yargılanan ve katledilenler göz önüne alındığında bir sûfiye böyle bir ithamda bulunmanın onun tabutuna çivi çakmak demek olduğunu kavramak zor değildir.⁶⁵ Vahdet-i vücudun küfre yolduğu ve Muhyiddin-i Arabî'nin bazılarınca ehl-i küfrden kabul edildiği yıllarda henüz on altı yaşlarında olan Muhyî-i Gülşenî'nin şu anekdotu durumun inceliğini göstermesi bakımından mühimdir.⁶⁶ Rivayete göre Muhyî, Edirne'ye kazasker olan büyük Çivizade'yi hiç görmemiştir. O zamanlar medrese talebesidir. İkinci namazında Çivizade'yle bir camide karşılaşır. O sıralar yanında İbnü'l-Arabî'nin kitaplarını taşımaktadır. Kitapları vaaz kürsüsüne bırakır. Çivizade dua sonrası bu kitapları eline alır ve baştan sondan biraz karıştırır. Kitapların Muhyî'ye ait olduğunu öğrenen Çivizade, Muhyî'ye bu kitaplar nefsi aldatıcıdır, sen daha gençsin, bunların tuzaklarına düşmeysin, fıkıh kitaplarıyla meşgul olman

⁶³ İsen, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, s. 121.

⁶⁴ "Lâcerem ehl-i zâhir bu kelimâtuñ zâhirine nazar idüp mezbûrı tekfir ü tahtağtı itdiler ve fehvâ-yı kelâmın e'imme-i 'ulemâdan erbâb-ı fetvâya ilettiler. Lâbüd 'ulemâ-i şer'-âyin ekşerallâhu emşâlühüm cem' olup murâd u me'âlin söyletdiler ve kelâmıñ te'vîl it didiler. Âhır te'vîle kâdir ve 'ilm-i zâhir ü bātında mâhir olmağla sözünü şer'-i şerîfe muvâfık nice vücüh üzre te'vîl ü tevcih itdi. Çünkü iştilâhâta kâdir idi (...) Ol meclisde hâzır olan 'ulemâ ve fuzalâ cümleten tahşin ü teslîm eylediler ve nev'an hicâb u hacâlet hâşıl idüp gitdiler." Canım, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, s. 456.

⁶⁵ Şair Manastırlı Celâl'in biyografisinden anlaşılacağı üzere "zındık" damgası yiyenler en azından halk ve devlet erkânı tarafından **tecrîd** edilmekte, kendilerine rağbet edilmemektedir. Manastırlı Celâl ve Melihî'nin tecrîdleri Gelibolulu Âlî ve Latîfî'de şu şekilde anlatılmaktadır: "Ancağ bir kerre dağı bezm-i hâşa girdi. Anda ne evvelki ülfeti gördi ne bir şemme şafâ sürdi. Ba'zılar kavlince **reddine** bâ'is Fazlullâh Hürüfîniñ Cavidân nâm mezmû'a-i muzahefâtına rağbetden hâdiş oldu. Şeyhü'l-islâm Ebu's-su'ud-ı Zemaşşeri-kıyâm cenâb-ı saltanata mektûb gönderdi. Bu mağûle rafz u ilhâdla müttehem olan şahşuñ harem-i muhtereme duğülü câiz degüldür diyü bildürdi." İsen, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, s. 299-300.

⁶⁶ Bu konuda bkz. Abdurrezzak Tek, İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar, Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi), İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-II) Sayı: 23, Yıl: 2009, ss. 281-301.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

senin için daha faydalıdır, şeklindeki sözleriyle nasihat eder. Muhyî bahsi geçen kitapların birçok alim tarafından şerh edilip övüldüğünü ve Arabî'nin bu teliflerinin kendisine huşu ve salah aşıladığını belirtir. Uzunca bir konuşmadan sonra Çivizade, İbnü'l-Arabî'nin bu kitaplarını bırakıp medresede okutulan kitaplara yönelmesini Muhyî'ye tenbih eder. Aralarındaki münazara bitip de Muhyî arkasına dönünce Çivizade'yi ayakta bekleyen birçok mülazım ve kadı olduğunu görür. Hepsinin, bu yaşlı imama gösterdiği hürmetten onun Çivizade olduğunu anlar. Hayli ıstıraba düşüp utanır ve zındıklıkla itham edilip başına bir sıkıntı gelmesinden endişe duyar. Ancak Çivizade'nin babacan tavırları sebebiyle içindeki bu korku zail olur.⁶⁷ Zendeke ve ilhâd soruşturmasına uğrayanlardan biri de İbrahim Gülşenî'dir. Gülşenî özellikle etrafını saran mülhid takımı yüzünden böyle bir takibata uğramış, ikamet ettiği Mısır'dan İstanbul'a çağrılıp bir heyet tarafından, sohbet ortamında üstü kapalı sorgulanmış, kaygıların asılsız olduğu anlaşılınca da, kendisine tazim ve tekrim edilerek uğurlanmıştır.⁶⁸ Zendeke cürmünden aklanmış Gülşenî'ye medhiyeler dizeler arasında tezkireler de yerini almıştır. Latîfî tezkiresi İbrahim Gülşenî'yi:

“Meşâyih-i müte’ahhırinde Hazret-i Mevlânâdan sonra hemtâsı gelmemiştir. Hâlde genc-i nihân ve kâlde pehlevân-ı cihân idi. Küdürât-ı cismâniyyeden derûnün pâk ve jengâr-ı mâsivâdan âyinesin pâk u tâbnâk itmiş beşeriyü’z-zât ve melekiyyü’s-sıfât şeyh-i kâmil ve cezebât-ı İlâhî birle müncezib ü asl idi.”

biçiminde tasvir etmekte ve Gülşenî'nin sırrına vakıf olmayanların, onu anlamakta galat edebileceklerini belirtmektedir.⁶⁹ Genel hatlarla söylenecek olursa, Latîfî tezkiresinde İbrahim Gülşenî'nin biyografisi şu biçimde işlenmiştir: 1) Gülşenî'nin hakîkî sūfiliğine işaret 2) Gülşenî'nin etrafındakilerden bazılarının hakîkî âşık, bazılarının ise zındık zümresinden oluşu 3) İbrahim Gülşenî'den şerîata muhalif kelimeler kullanamayacağı 4) Etrafını saran mülhid takımının İbrahim Gülşenî için bir nakısın olmadığı. Neticede şunu rahatça söylemek mümkündür ki Latîfî tezkiresi, İbrahim Gülşenî'ye isnâd edilen zendeke ve ilhâdın asılsız olduğu kanaatindedir.⁷⁰ Gülşenî'nin teşrifini çok önceden Mevlana'nın haber vermesi ve Gülşenî'nin tekkesini yıkmak için yola çıkan kadı Arapzâde'nin yolda telef olması gibi anekdotlar, İbrahim Gülşenî ve müridlerinin zındıklık ile tecrit edilmesi bir tarafa, halk nezdinde iyice itibar kazandıklarını göstermektedir.⁷¹

⁶⁷ Mustafa Koç, Muhyî-i Gülşenî, Bâleybelen/ İlk Yapma Dil, I. Baskı, Klasik, İstanbul 2005, s. 10-11.

⁶⁸ Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 369.

⁶⁹ Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ, s. 128-129.

⁷⁰ Gülşenî'nin biyografisi tezkirede şu şekilde sunulmuştur: “Ammâ ehl-i hevâdan vâdî-yi ilhâd u ibâhata düşmüş zümre-i merededden nice mürid geçinmegün nice mü'min ü mu'tekidüñ Hazret-i pîre i'tikâdî bir dürlü dahı olmuştur (...) Ol bir pîr-i ma'nâ ve şeyh-i fânî idi ki cezebât-ı İlâhiyye birle 'âlem-i istigrahda ve istignâ idi. Mürid ü muhib sevdâsından ve mâsivâ gavgâsından el çekmiş ve gerd-i ta'allukdan dâmen-i 'alâkayı silkmış idi. Egerçi heykel-i heyûlâsı meclis-i insde idi ammâ rûh-ı rûhânîsi 'âlem-i ünsde idi. 'Âlem-i keşretten vahdete varup fâriğ olduğu ecilden hânkâhında yâr u âgyâr muhteliğ u müctemî' idi. A'nî âsitânesinde dergâh-ı Hâk gibi 'âbid ü 'âşîye ve şâlih ü tâliha men' ü red yoğdı. Bu ecilden ehl rengine sîreti şüretine muhâlif tâlibler ve 'âşıklar çoğdı (...) Ne ân ki Hazret-i pîr-i mezbûruñ mezhebinde vüs'at ve şürbinde ibâhat ve tarîk-ı tarîkatdan birün bir emre rîza ve ruşatı olaydı. Hâşâ anlaruñ şerî'at-me'âblarından ki şer'-i şer'a muhâlif ola. Her ne kelâm ki anlaruñ hilâf-ı medh ola ya'nî kadh ola bî-haberlerden isnâd u iftirâdur ve kelâm-ı nâ-sezâdur (...) Bir farz ki mürid ü muhib geçinenlerden birkaç ehl-i hevâ muktezâ-yı nefsi semtine gitmiş ve yâhud âdâb-ı şüfiyyeden birün evzâ' u harekât itmiş ol vâlî-i velâyetüñ velâyetine ve Hazret-i Allâh ile mu'amelâtına ne noşân gelür. Nite ki şekâvet-i Ken'ân nübüvvet-i Nûha ne zarar virür. Fesâd-ı müridden mertebe-i mürşide noşân u hâlel gelmez.” Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ, s. 129-130. [Konu için geniş bir tahlil denemesi için bkz. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 367-372; Erünsal, “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeke ve İlhad Tarihine Bir Katkı”, s. 142-145.]

⁷¹ Tezkireci Ahdî'ye göre, İbrahim Gülşenî'nin müridlerinden Za'îfî'nin tekkesini yıkan Arabzâde, aynı şekilde Şeyh Gülşenî'nin de tekkesini harap etmek niyetiyle kadılığını yaptığı Mısır'a doğru yola çıkar. Bu durum şeyhin oğluna ayan olur ve bu belanın defî için cemaatle dua eder. Neticede Arabzâde'yi taşıyan gemi Mısır'a varamadan deryaya gark olur ve bu bela böylece savuşturulmuş olur. Anekdot tezkirede şöyle geçmektedir:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

Gelibolulu Âlî tezkiresindeki kayıtlara göre, zendeka isnadıyla hapsedilenlerden biri de Sâfi'dir. Sâfi, idamdan Ahmed Paşa'nın babası Veliyyüddîn'in yardımıyla kurtulmuştur. Ancak yine de can korkusu içine işlemiş ve bu korkuyla dermansız bir derde tutularak vefat etmiştir:

“Üstâd-ı nakkâş olmağın ekser-i hayâlâtı bârik ü ma'nevîdür. Ekser-i evkât ol şehriyâr-ı hamîde-şifât kendüye maẓhar-ı iltifâtın buyurmağın küfr söyledi diyü isnadıla habs itdürdiler. Kimi şahid kimi müşteki olup ẓatline sa'y-ı mevfur itdiler. Lâkin şâ'ir Ahmed Paşanın babası Mevlânâ Veliyyüddîn kâzî 'asker-i sultân-ı dîn olup Monlâ Şâfi kendüye bir kaşîde ile 'arz-ı hâl itmegın maḥbesden iltâk olındı. Lâkin nâzûk-mizâc olduğı cihetden cefâ-yı habs-i zindân giriftâr-ı derd-i bî-dermân olmasına sebep oldu. Kurtılduğdan sonra çokluk mu'ammer olmadı.”⁷²

Aşık Çelebi tezkiresine göre maktul şeyh Karamânî'nin müridlerinden olan Sâ'îlî, tıpkı Sâfi gibi, can korkusuyla derde tutulmuştur. Kendisini Şeyhülislam Ebussuud Efendi huzurunda savunup temize çıkarmasına rağmen yaşadığı dehşete tahammül edemeyip aklını yitirmiş ve kısa bir süre sonra can vermiştir:

“Karamânî nâm şeyh tîğ-ı şer' ile maktûl olduğda gürûh-ı şüfiyyûn hakkında çok güft ü gü ve 'ulemâ-yı şer'atdan gülüvv olduğda egerçi müftî efendi huzûrına vardı, 'akâ'idin şer'a taḥbîk idüp kilimin şudan çıkardı ammâ çok geçmedin ol vehmden mâlî-hulyâ 'arız oldu ve kuvâ-yı 'âkilesine efkâr-ı bâḫıla müte'arız oldu. Dâru's-şifâya koyup der-zencîr itdiler. 'ilâcında etibbâ ḫaylî tedbîr itdiler. Ammâ 'ilâc-pezîr olmadı. Birkaç gün sonra fevt olup ecelden gürîz ve güzîr olmadı.”⁷³

Bir şairi dermansız hastalıklara düşürebilecek kadar tehlikeli olan zendeka ve ilhâd isnadı etraftaki kötü niyetli kişiler tarafından bir karalama aracı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda yaşadığı rindâne hayat sebebiyle düşmanları tarafından “süst-mezheb” ilan edilen Şevkî böyle bir karalamaya uğrayanlardandır. Ahdî tezkiresi, Şevkî'nin gerçekte mülhîd olmadığını, düşmanları tarafından kendisine iftira edildiğini vurgulamıştır.⁷⁴ Bayramî-Melâmîlerinden *Abdurrahman el-Askerî* de zendeka ve ilhâd ile suçlanan şairlerdendir. Pîr Ali Aksarayî'nin oğlu İsmail Maşûkî zındıklık ithamıyla katledilince, bu tarikatın birçok mensubu gibi Askerî de böyle bir ithama maruz kalmıştır. Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresindeki:

“Ol taḫrîbile sa'âdet-i ḫacceti'l-islâm ve ziyâret-i ravza-i hayri'l-enâma daḫı nâ'il olmuş idi. Ammâ yine töhmet-i sū-i i'tikâd ve ribet-i rafz u ilhâddan kurtılmadı.”

ifadelerine bakılacak olursa Askerî hacca gitmesine rağmen yine de zendeka suçlamasından kendisini kurtaramamıştır.⁷⁵ Aşık Çelebi'ye göre Askerî, her ne kadar kendisini gizlemeye çalışsa da fâsikdir. İnancı fesat doludur. Râfîzî ve mülhiddir. Evlendiği sünî bir kadının zorlamalarıyla

“Meşhûrdur ki 'Arab-zâde-i mezkûr Şeyh İbrâhîm tarîkına münkir olup Mışra giderken Gelibolıda ola şeyhüñ müridlerin Za'îfînüñ tekyesini ḫarâb idüp dânişmendlerine dir imiş ki Mışra varduğda Gülşenînüñ tekyesin ve dervişlerin yir yüzinden ref' ü ẓal' itmek borcum olsun diyü kelimât itmiş. İttifaḫen ol gün cum'a günü olup mezbûr şeyhüñ cânişini olan Ahmed Efendi bu sözi remz ile bilüp eḡnâ-yı va'zda söyler ki ey müselmânlar üzerimize bir çara bulut gelmektedir. Himmet eyleñ ki bād-ı âh-ı fakr ile ol ebr def' ola ve bu du'âyı iderler. Hemân laḫza didikleri gibi olup âḫîrî'l-emr keşî-i vücûdları ol seferde deryâya müstağrak olup sâḫil-i maḫşûda vâsıl olmadı.” Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı, s. 298-299. Gülşenî'nin teşrifini iki yüz yıl önceden Mevlana'nın haber verdiği dair bkz. Canım, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 129.

⁷² İsen, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, s. 125.

⁷³ Kılıç, Meşâ'irü'ş-Şu'arâ, s. 942. Önceden değinildiği üzere, bahsi geçen rivayet Kınalızade tezkiresinde Sâ'îlî'nin delirmesi ile neticelenmektedir. krş. Kutluk, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, s. 446-447.

⁷⁴ “Ol rind-i cihân şâḫib-i meşreb diyü meşhûr ve **efvâh-ı a'dâda süst-mezheb** diyü mezkûrdur. ḫayfâ ki tarîkından henüz ber-murâd u kâmrân olmamışdur. Ziyâde nâ-murâd kimesnedür. *Töhmet-i ilhâdıla ḫaḫkında dinilen söz isnâd idüğü ehl-i 'irfân yanında azheru mine'ş-şemsdür.*” Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı, s. 371.

⁷⁵ Bkz. Kutluk, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, s. 632.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

hacca gitmiş, ancak her ne kadar hacca falan gitse de “eski halini” bir türlü terk etmeyip, küfrünü gizlemek için haccı bir kalkan olarak kullanmıştır:

“Ammā kendü fāsık ve itikādı fāsiddür. Rāfizi vü mülhid idi. Şoñra ol hatun sebebi ile hac itdi. Eski hālını terk itmeyüp yine hacca lecc itdi.”⁷⁶

Kınalızâde ve Aşık Çelebi tezkirelerinin, Askerî'nin eski hayatına dayanarak buldukları zındıklık isnadına karşın, bizzat Askerî tarafından kaleme alınan “Mir'âtü'l-Işk'a göre, şairin ehli-sünnet çizgisine doğrudan bir muhalefeti söz konusu değildir. Bu eserde *derviş zümresinin şeriat ehli olması gerektiği* Askerî tarafından çeşitli kereler dile getirilmektedir.⁷⁷

5. Tezkirelerin zındıklık bağlamındaki tutarsızlıkları

Tezkirelerin açık ve net olmayan üslubu sadece tezkirelere dayanarak bir şaire zındık ya da mülhid demenin ne derece yerinde olacağı sorununu ortaya çıkarmaktadır. İmalarla yüklü çetin tezkire üslubunu çözümlen zoruğu yanında, tezkirelerin aralarındaki tutarsızlıklar da farklı bir mesele olarak çözüm beklemektedir. Yeri geldiğinde birbirini kaynak olarak kullanan, hatta tekrar eden tezkirelerin, zındıklık mevzusunda birinin ak dediğine diğ erinin kara demesi, salt tezkirelere dayanarak yargı inşa etmenin doğruluğunu tartışılır kılmaktadır.⁷⁸ Bu bağlamda Riyâzî, Rusûhî ve Usûlî'ye dair tezkirelerdeki kayıtlar çelişkilerle doludur. Riyâzî için, Künhü'l-Ahbâr'ın kayıtlarına bakılırsa, şairin önde gelen mülhidlerden olduğu kesinlik kazanmaktadır.⁷⁹ Künhü'l-Ahbâr'a göre mülhid olan Riyâzî'yi, Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresi aklamaktadır. Zira bu tezkirede **Riyâzî'nin** ilhâd yolunu tuttuğuna dair herhangi bir kayıt yoktur.⁸⁰ Aşık Çelebi ve Latîfî tezkireleri ise Riyâzî'yi, Künhü'l-Ahbâr'da olduğu gibi açıktan zendeka ve ilhâd ile suçlamayıp, Riyâzî'nin “zarâfet” olarak nitelenen nükteli söyleyişleri yüzünden, bazı kimseler tarafından “mezhebi geniş” olarak anıldığını belirtmektedir. Temennâyî, Kâzımî, Kâşifi, Sun'î- yi Selânikî ve daha birçok kişiyi, net bir dille zındıklıkla itham eden Latîfî, Riyâzî için kesin bir sonuca varamamış ve etraftan duyduğu dedikodu mahiyetindeki sözleri nakletmiştir.⁸¹ Latîfî'nin bu tutumu, bu tezkirenin Raşid Efendi nüshasında, müstensih tarafından derkenar olarak düşülen notla tenkit edilmektedir:

“**Latîfî bunı idrâk u zabt itmekde kâşır olduğün ben yazdum** (...) merhûm çok zillet ü nekbet çeküp âhır-ı ser-encâm rûzgârdan hâlâş oldu **mezheb-i ilhâda mâ'il ve 'akidesinde hâle olup**

⁷⁶ Kılıç, Meşâ'irü's-Şu'arâ, s. 1080, 360. dipnot.

⁷⁷ “Erenler şer'ati olmayan bizden degüldür ve biz anlardan degülüz dimişler ahvâlleri mazbût kavli fi'line fi'li kavline muvâfık şer'atle âraste ve pîrâste...”

“Ve her tâlib ki şer'atdan âri ola erenler mahfilinden dür olur.”

“Dervîş kendüyi idrâk itmek gerekdür ne dâyirededür fi'li kavli harekâtı sekenâtı şer'ata muvâfık mıdır degül midür görmek gerek. Şer'at mizânında tarikat hakikat kefesinde tartılıp görilmek gerekdür hâli ma'lûm ola.”

“Erenler şer'den taşra olan bizden degüldür didiler. Bu fakir ü hakir dahı eydürüz. Şer'den taşra olanı iki gözümün birisi olursa çıkarurın. Tarıkuma ilhâd karışduğın istemezsin diyü buyururlar idi.” bkz. Erünsal, XV-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman El-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk'ı, s. XXV-XXVI.

⁷⁸ Bunlara ilaveten, tezkirelerin birçok alim, şair, şeyh ve devlet adamını bohem bir yaşantı içinde tasvir ediyor oluşu, tezkire metinlerinin bir karalama ve aşağılama aracı olarak “oryantalistler tarafından *eskitemiş kağıtlara yazıldığı*” biçimindeki bir iddiayı da beraberinde getirmiştir. Bu konuda bkz. Menderes Coşkun, “*Latîfî'de Oryantalizmin Parmak İzleri: Latîfî'nin Türk ve İslam Büyüklerini Anekdotlar Vasıtasıyla Değersizleştirme Gayreti*”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 23, Mayıs 2011, ss. 145-169; Menderes Coşkun, “*Türk Tarih ve Edebiyat Kaynaklarının İç ve Dış Tenkidi Meselesi*”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 4/2, Winter 2009, ss. 188-197.

⁷⁹ “Garâbet bundandır ki melâhidenün eşheridür (...) semt-i ilhâd sülûki ile lâ'übâlî rind-i mey-perest ve küşâde-meşreb ü çâpük-dest olduğına binâ'en tuyılmış ve bu güne sözleri halkuñ ta'n u teñni'ine sebep olmuş (...) *Rehne çekdüñ mey-i gülgüne yine destârı/ Rindler içre Riyâzî baş açuk fâstıksuñ*” İsen, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, s. 222.

⁸⁰ Bkz. Kutluk, Tezkiretü's-Şu'arâ, s. 427.

⁸¹ “ (...) zarâfet 'add idüp ilhâd u ibâhata müte'allik ba'zı kelimât ihtiyâr u irtikâb itdüğü ecilden *ekşer-i nâs mezhebinde vüs'at ve ba'zılar ol şüret-i vüs'atı mahz-ı zarâfet* 'add itdi.” Canım, Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ, s. 284.

cumhûren şâ'ir silkine münselik degüldi diyü hayâtında müttehem olduğına binâ'en çendân şâhib-i devletler meyl ü iltifât itmezlerdi"⁸²

Aşık Çelebi tezkiresi, Latîfî'ye benzer bir şekilde, Riyâzî'yi bazılarının ilhâd ile suçladığını, bazılarının ise onun mülhid olduğuna inanmayıp, sadece zarâfet kasdıyla şer'an caiz olmayan mülhidâne kelimeler ettiğine inandığını rivayet etmektedir. Ahdî tezkiresinin rivayeti de Latîfî ve Aşık Çelebi gibidir. Bu tezkirede Riyâzî, rindâne hayatı sebebiyle "perîşân-mezheb" olarak anılmaktadır. Ahdî'nin tek farkı Riyâzî ile Çivizâde Mehmed arasında geçen küçük bir anekdota yer vermesidir. Buna göre Riyâzî, o dönemlerde Rumeli kazaskeri olan Çivizâde Mehmed'den kendisini kadı olarak atamasını ister. Çivizâde, bu talep karşısında saire, herkes senin için kâfirdir diyor, sana nasıl böyle bir şey vereyim, der. Riyâzî, efendim bir kâfir kadılığı ihsân edin, şeklinde cevap verir. Bu latife sebebiyle de muradına nail olur.⁸³ Şeyh İsmail Maşukî'yi zındıklık suçlamasıyla idama mahkum eden heyetkilerden olan Çivizâde'nin, *mülhidliği dillerde dolaşan* birisine "kadılık" vermesi anlaşılması zor bir durumdur.⁸⁴ Bahsi geçen bu beş tezkire kaydına dayanarak "Riyâzî'nin zendeka ve ilhâd cürmünü işleyip işlemediğine dair kesin bir sonuca ulaşmak zordur. Kınalızâde ve Aşık Çelebi tezkireleri arasında şair Rusûhî'nin de zındıklığına dair bir çelişki söz konusudur. Kınalızâde'ye göre Rusûhî sûfî kelamını taklitten öteye geçememiş, şeriat akidelerine dil uzatan ve canını firar ederek kurtarabilen bir kişidir. Kınalızâde, "Rusûhî'nin önceleri salih kimselerle irtibatından dolayı hidayet yolunda yürüdüğünü ve bazı hânkâhlarda makam-ı irşâdla meşgul olduğunu aktarmıştır. Ancak sonraları kendisinden "küfr-i sarîh" ve "kavl-i vakîh" sadır olmuş, bu sebeple tevkif edilme korkusu yaşayan şair bulunduğu diyardan firar eylemiştir.⁸⁵ Kınalızâde Hasan Çelebi'nin "küfr-i sarîh" ile suçlayıp zındıklık suçundan ceza almamak için firar ettiğini bildirdiği Rusûhî'nin, Aşık Çelebi tezkiresinde değerlendirilişi farklıdır. Aşık Çelebi, Rusûhî'yi zındık olarak değil, *temiz bir sûfî olarak* tanıtır ve *kendisine atılan iftiralarla* teftişe uğrayıp hapis tutulduğunu ve oradan çıkınca *temiz kalbinin iyice*

⁸² Tezkiretü'ş-Şu'arâ, Kayseri Raşid Efendi Ktp. nu. 1160, vr. 80b. [Bu iktibastan ilhâd isnadı sebebiyle şairin tecrit edildiği de anlaşılmaktadır.]

⁸³ "Hayfâ ki zât-ı şerîfî ve nâm-ı latîfî rind-i lâubâlî olduğu ecilden halk içinde perîşân-mezheb ve peyrev-i erbâb-ı meşreb diyü meşhûr u mezkûrdur. Binâ'en 'alâ-zâlik ol zamânda Rümîli kâdî 'askeri olan Çivi-zâde Efendi mevlânâ-yı mezkûra hîn-i mülâzemetde 'alâ-vechî'l-îtab senüñçün Riyâzî kâfirdür dirler. Saña nice manşib virelüm diycek muşkâbesinde sultânüm siz bir kâfir kaçılugı ihsân eyleñ diyü cevâb virür. Bu latîfe sebebiyle kâdî olur." Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı, s. 317.

⁸⁴ Benzeri tuhaf bir nakil de Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde bulunmaktadır. Bu nakilde Kasım adında "ışık" taifesinden birisine medresede müderrislik ihsan edilmektedir: "Cümleden beri rivâyet olunur ki ol zamânda ışık Kâsım dirler bir merd-i 'âlem var imiş (...) Merhûma manşib için niçe yıl mülâzemet idüp ba'dehü matlabı mañlûl olup taleb-i himmet itdükde ışık tâ'ifesine medrese virilmez ve böyle lâubâlî olanlara kalem-i teklîf çekilmez müderris olan kimsenüñ mu'tâla'ası rasîn ve şugli muhkem ve tahrîri müselleme ve takrîri mağbûl-ı cümle-yi 'âlem olmak gerek didükde mezbûr dahı ol mağbûle kimesne nâdir ve buyurduğunuz ef'âle kim kâdir olur meger sultânüm gibi mü'eyyed min-'indillâh ola diyü cevâb virdükde kelâm-ı mezbûr tab'-ı fezâ'il-i mevfûrına hoş gelüp me'mûlinden ziyâde ri'âyet ve manşib u matlabını istediğinden artıgıla 'inâyet ider." Kutluk, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, s. 322-323.

⁸⁵ "Muqaddemâ şarîk-ı 'ilme sülûk idüp dânişmend olduğdan sonra tâ'ife-i 'aliyye-i şüfiyyeye iktidâ idüp şeyhü'l-mürşidîn muqtedî'ş-şâlihîn 'âlem-i tevhidüñ merd-i hoş-hâli muqtedâ-yı şüfiyye Sofyalı Bâlî Efendinüñ meşâ'il-i himmetleriyle sâlik-i râh-ı hüdâ olup mesâlik-i ehl-i 'irfâna iktifâ ve 'avn u nuşretleriyle güşe-yi ferâgatda tüşe-yi kanâ'atla iktifâ kılmuşıdı. Koştantıniyye-yi mañmiyyeye gelüp mecâmi' ü mañâfilde naql-i hadîs ü tefsîr ve hîdmet-i va'z u tezkîre meşgûl olmağıla 'avâmü'n-nâs yanında meşhûr u mağbûl olmuşıdı. Ba'dehü ba'z-ı aşhâb-ı devlete intimâ vü intisâb itmegile mezbûra erbâb-ı hâcât zehâb u iyâba başlayup bâbî hayli mercî' ü me'âb olmuşıdı. Kendü dahı mağâm-ı irşâda geçüp ba'z-ı hânkâhlarda seccâde-nişin olmağıla kâm-revâ vü kâm-yâb olmuşıdı (...) ve ol esnâda şâhib-i hâl püte-yi mücâhedede kâl olmuş meşâyihüñ kîl ü kâline taklîd idüp kendüden zâhir şer'-i şerîfe muhâlif küfr-i şarîh ba'z-ı şî'r-i kabîh ve kavl-i vakîh şâdir u zâhir olmuşıdı. Havf-ı ahzdan kâble'l-ahz firâr idüp bi'l-âhare terk-i diyâr eyledi." Kutluk, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, s. 407.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

altına döndüğünü iddia eder.⁸⁶ Birbirine neredeyse tamamen zıt bu iki rivayetten Rusûhî'nin ilhâd yolunu mu tuttuğu, yoksa ehl-i sünnet çizgisinde mi olduğunu söylemek zordur.⁸⁷ Tezkirelerin aralarında ihtilafa düştüğü şairlerden biri de “Usûlî”dir. Ahdî tezkiresinde, ulaştığı mertebe itibarıyla tasavvufi cezbeye mest olmuş olarak gösterilen Usûlî'ye Aşık Çelebi “ilhâd tohumu”nu Anadolu toprağına ektiği gerekçesiyle açıktan hakaret ve beddua eder. Ahdî'ye göre Usûlî kamil bir derviş iken, Aşık Çelebi'ye göre mülhidin önde gidenlerindendir:

“Aḥır Rûma ‘avdet idüp geldüğünde kendü şehrinde tavaṭṭun itmişler. Ol eşnâda ḳuzât-ı ‘izâmdan biri ol perverde-i meşâyih-ı kirâma bir ḥaber-i ‘itâb-âmiz ve peyâm-ı ḥıṭâb-engiz gönderür ki kırık gün miḳdârı oldu bu diyâra geldiñüz luṭf idüp bizi ḥâkdan ref’ itmediñüz ve müşârün ileyhün bu güftâr-ı mihr-âşâr mesmû‘ı olduḳda cevâb eyitmişler ki kırık yıldır ben kendüme gelemedüm size nice varayın.”⁸⁸

Kınalızâde Hasan Çelebi ve Gelibolulu Âlî'de Usûlî'nin zındık olup olmadığına dair doğrudan bir ifade yoktur. Bu tezkirelerde “Usûlî”nin, iman ve tevhid nurundan nasiplenmek için İbrahim Gülşenî hizmetinde bulunduğu dile getirilmektedir.⁸⁹ Latîfî ise, Usûlî'nin tasavvufa dair şiirleri ve kelamındaki Seyyid Nesîmî tarzına benzerliği sebebiyle, döneminde Fazlullâh-ı sâni ve sırr-ı Seyyid Nesîmî diye anıldığını belirtmektedir. Ancak Latîfî, ismi Fazlullâh'la anılmasına rağmen, Usûlî'nin zındık olup olmadığına dair kesin bir yargıda bulunmamıştır.⁹⁰

⁸⁶ “Bir zemân daḥı ba‘z-ı isnâd-ı mâ-lem-yekün ile müfettiş ü maḥbûs olup sicinde sünnet-i Yûsufi ri‘âyet eyledi yine ḥalâş oldu ḳalb-i ḥâlisi ḥulâşadan ḳıḳup zer gibi ḥâş oldu. Yine cihetlerin aldı ḥalâ şükran ile zühd ü şalâhi ve rüşd ü felâhi evvelkiden berter ve kendü nefinden ḡayrı câmi‘-i şerîfde şerî‘at-ı ḳaviyye sa‘îdlerin ve Bâlî Efendi ḥânkâhında olan ṭarîḳat-ı şüfiyye mürîdlerün irşâdı ser-berdür.” Kılıç, Meşâ‘irü’ş-Şu‘arâ, s. 1357.

⁸⁷ Ahmet Yaşar Ocak'ın, Gölparlı'dan aktardığına göre, Rusûhî'nin tasavvufi manzumeleri kendi döneminde büyük tepki toplamış ve bu bağlamda Rusûhî'ye reddiye olarak Yusuf Sinan Efendi tarafından *İbtâl-i Rûsûhî* (yahut *Tadlilü't-Te‘vil*) adlı bir risale yazılmıştır. Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, s. 316.

⁸⁸ Solmaz, Ahdî ve Gülşenî Şu‘arâsı, s.200-201. Aşık Çelebi tezkiresindeki kayıt şu şekildedir: “Ṭarîḳ-ı taḥşîlde iken cânına tîr-i cezbeden sehmü'l-ḡayb irmişdür. Cübbe vü destârı terk idüp dervîşler libâsına belki melâmetiler pelâsına girmişdür. Ol ‘aşrda Şeyḫ İbrâhîmün Mışrda zuhûri şâyi‘ olup (...) niçe zamân şeyḫ-i mezkûruñ ḥuzûrında tekmi'l-i nef ve tehzi'b-i aḥlâḳ için mücâhede [itmişdür] (...) Şeyḫ İbrâhîmilere isnâd olunan ilhâd toḥmın Rûmda ol ekmişdür ve ḳalâli ol dikmişdür. Niçe oñup bitmeyecekler ol toḥmı ekmege başlamışlar ve niçe berḥurdâr olmayacaklar ol nihâle budaḳlar aşlamışlardır. Ḥâḳ Te‘âlâ toḥmların çüride ve köklerin çüride.” Kılıç, Meşâ‘irü’ş-Şu‘arâ, s. 344-346.

⁸⁹ “Mecma‘-ı zurefâ ve menba‘-ı şu‘arâ olan Vardar Yenicesindendir. Sebeb-i kemâl-i nev‘-i insân olan eşnâf-ı kemâl ü ‘irfânî fûrû‘ u uşûli ile taḥşîl ve ma‘ârif-i külliyye vü cüz‘iyyeyi ebvâb u fuşûli ile tekmi'l itdükdün soñra cezebât-ı Raḥmâniyye ve ḡalebât-ı Subḥâniyye dil ü cânında ḡaleyân ve nesâ‘im-i leṭâ‘if-i Rabbânî mehebb-i ḥâṭırından heyecân idüp ve şevâriḳ-ı ‘avâṭif-ı Subḥânî maşriḳ-ı zamîrinden leme‘ân itdükte Mışrda Şeyḫ İbrâhîm-i Gülşenîñ gülistân-ı âstânından ictinâ-yı envâr-ı ma‘rifet ü ‘irfân ve iḳtibâs-ı envâr-ı tevhîd ü imân için ḥıdmet-i şerîfde dâmen dermiyân olmuşıdı. Ba‘deḥ Şeyḫ Gülşenî gülşen-i cinâna intikâl ve bu dâr-ı ‘anâdan sebzezâr-ı beḳâyâ irtihâl eyledükde yine Rûma ‘avdet eyleyüp ḡâḥ Yeñicede ve ḡâḥ Evrenos Begün oḒlı ‘Abdî Begün yanında iken vefât idüp güyende-yi bezm-i fenânuñ uşûline uymaḒıla terk-i şoḥbet-i beḳâ ve meclis-i ḥayât eyledi.” Kutluk, Tezkiretü’ş-Şu‘arâ, s.165-166.

“Ulûm-ı menḳül u ma‘ḳülî fûrû‘ u uşûli ile görüp ṭarîḳ-ı ‘ilme sülûk üzre iken cânına cezbe nâvekinden sehmü'l-ḡayb irüp ‘örf ü izâfeti palâs-ı faḳr u ḳanâ‘ata tebdil eyledükde Şeyḫ İbrâhîm Gülşenîñ iştihâr-ı tâmmını iştimgin bî-iḥtiyâr olup mürşid-i muḥtârüm anlar olacaḳdur diyü diyâr-ı Mışra gitmiş (...) Vaktâ ki ḥâḳ-ı pây-ı pîre vâşıl olmuş niçe rûzḒâr ḥüsn-i terbiyet ü irşâdına sezâvâr olup merâm u maḳşûdını ḥâşil ḳılmış.” İsen, Kühû'l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı, s. 193.

⁹⁰ “Ekşeriya eş‘ârı taşavvufa müte‘allîḳ ve Seyyid Nesîmî ṭarṫında mevâ‘ız u ilâhiyyâtdur. Ma‘nâda Cavidân-nâme ebyâtına müşâbeheti ve Fazlullâh kelimâtına muṭâbakatı vardır. Bu sebebden zamâne dervîş-meşrepleri ve mevâlî-mezhepleri sâbıḳu‘z-zikre Fazlullâh-ı şânî ve sırr-ı Seyyid-i Nesîmî dirler.” Kastamonili Latîfî, Tezkire-i Latîfî, Dersaadet İkdâm Matbaası, s. 92.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

Genel değerlendirme ve sonuç

Tüm bu iktibas ve değerlendirmeler ışığında konuşulacak olursa, tezkireler nazarında bir şairin “mezhep” ve “itikadı” en az şairliği kadar önemlidir. Bu öneme binaen on altıncı asır tezkireleri şairleri “makbul” ve “sapkın” diye iki zümreye ayırmaktadır. Makbul olanlar, devletin temel ideolojisiyle uyumlu “ehl-i sünnet” çizgisindeki şairlerdir. Sapkın olarak nitelenenler ise gerek sosyal, gerek edebî, gerekse entelektüel bakımdan “ehl-i sünnet”e muhalefet edenlerdir. Tezkireciler “ehl-i sünnet” çizgisinde oldukları için sünni çizgidekileri “pâk-mezhep” diğerlerini ise “vâsi/süst-mezhep” olarak tavsif etmişlerdir. Tezkireciler, “vâsi-mezhep/ geniş mezhepli” terimini pekiştirmek ve anlamca tamamlayabilmek adına, İslâm’ın ilk dönemlerinden beri kullanılan *zendeka*, *ilhâd*, *zındık*, *mülhid*, *dehrî* ve *rafz* gibi terimleri de tercih etmişlerdir. Bununla birlikte sapkın şairlerin biyografilerinde şia ve aleviliği çağrıştıran kavramları da görmek mümkündür.

Zendeka ile suçlanan şairlerin toplum indinde kıymetleri yoktur. Bu tür şairler tahkir edilmiş, lanet ve beddualara maruz kalmıştır. Ayrıca zındık damgası yiyenlere gerek devlet ricali, gerekse halk tarafından rağbet gösterilmemiş, en hafif ceza olarak, bunlar toplumdan tecrit edilmiştir. Zındıklık şüphesi baskın olan şairler takibata alınmış, yargılanmış ve suçlu bulununca infaz edilmiştir.

Zendeka ve ilhâd mevzusuna kayıtsız kalmayan tezkireler, bu konuyu işlerken malzemeyi aktarış noktasında yüzeysel kalmaktadır. Konunun tezkirelerde ele alınış biçimi, olayın tafsilatıyla anlatılması ve okuyucunun bilgilendirilmesi şeklinde değildir. Hatta tafsilat bir yana, mevzu küçük işaretlerle geçirilmiş gibidir. Tezkirelerin bu üslubu, sadece ilgili olaya dair bilgisi olanlara kapılarını açmaktadır. Gerek açıklayıcı ve bilgilendirici bir üslubun kullanılmaması, gerekse tezkirelerin kendi aralarında yaşadıkları tutarsızlıklar, tezkireleri zındıklık ve mülhidlik çalışmalarının aslî kaynakları olmaktan uzaklaştırıp, ana kaynakları destekleyen, pekiştiren metinler konumuna getirmektedir.

KAYNAKÇA

- ANETSHOFER Helga, “*Meşâ’irü’ş-Şu’arâda Toplum Tanımaz Sapkın Dervişler*”, Aşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar içinde, (Derleyenler: Hatice Aynur, Aslı Niyazioğlu), Koç Üniv. Yayınları, İstanbul 2011. s. 85-101.
- Aşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu’arâ* (İnceleme-Metin), (Haz. Filiz Kılıç), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.
- CEBECİOĞLU Ethem, “*Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme*”, Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi), Sayı:17, Yıl: 2006.
- COŞKUN Menderes, “*Latîfi’de Oryantalizmin Parmak İzleri: Latîfi’nin Türk ve İslam Büyüklerini Anekdotlar Vasıtasıyla Değersizleştirme Gayreti*”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 23, Mayıs 2011, ss. 145-169.
- COŞKUN Menderes, “*Türk Tarih ve Edebiyat Kaynaklarının İç ve Dış Tenkidi Meselesi*”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 4/2, Winter 2009, ss. 188-197.
- ERÜNSAL İsmail E., “*XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı*”, Osmanlı Araştırmaları, Sayı 24, İstanbul 2004, s. 127-157.

- ERÜNSAL İsmail E., XV-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman El-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk'ı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- İSEN Mustafa, "Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri" Tezkireden Biyografiye içinde, Kapı Yay., İstanbul 2010, s. 185.
- İSEN Mustafa, Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1994.
- KARA İsmail, "Unuttuklarını Hatırla, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 15, S. 28 (2010/1), ss. 1-67.
- KARAMUSTAFA Ahmet T., *Tanrının Kuraltanıamaz Kulları (İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları 1200-1550)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Kastamonili Latîfi, Tezkire-i Latîfi, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s. 92.
- Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şu'arâ, I. Cilt, 2. Baskı, (Hazırlayan: İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- KOCA Ferhat, "Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar ile Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni", Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi, 2002/1, s. 73-131.
- KOÇ Mustafa, Muhyî-i Gülşenî, Bâleybelen/ İlk Yapma Dil, I. Baskı, Klasik, İstanbul 2005, s. 10-11.
- KURNAZ Cemal-TATCI Mustafa, Türk Edebiyatında Şathîyye, Akçağ, Ankara 2001.
- Latîfi, Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nüzamâ (İnceleme-Metin), (Hazırlayan: Rıdvan Canım), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Latîfi, Tezkiretü's-Şu'arâ, Kayseri Raşid Efendi Ktp. nu. 1160, vr. 80b.
- Necmeddîn-i Dâye, Sûfî Diliyle Siyaset, İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murâd fî Tercemeti Mirsâdü'l- İbâd, (Osmanlı Türkçesine çeviren: Kâsım b. Mahmûd Karahisârî; İnceleme ve Yayına Hazırlık: Özgür Kavak), Klasik, İstanbul 2010.
- OCAK Ahmet Yaşar, Osmanlı Sufiliğine Bakışlar (Makaleler-İncelemeler), Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- OCAK Ahmet Yaşar, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Genişletilmiş 4. Baskı, İstanbul 2013.
- ÖZEN Şükrü; "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkıhîliği", İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı 6, 2001, s. 17-62.
- Rusûhî Süleymân, Risâle fî Hakkı'r-Revâfız, Milli Ktp. 06 Mil Yz A 5521/3, vr. 54b-55a.
- SOLMAZ Süleyman, Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme-Metin), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- TEK Abdurrezzak, İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar, Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi), İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-II) Sayı: 23, Yıl: 2009, ss. 281-301.
- TOLASA Harun, Sehî, Latîfi ve Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, Akçağ, Ankara 2002, ss. 157-166.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

